EPITAF KRALJICE JELENE-STANJE DOSADAŠNJE ISTRAŽENOSTI

Vuko, Željka

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:798120

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Repository / Repozitorij:

Repository of Faculty of humanities and social sciences

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

EPITAF KRALJICE JELENE – STANJE DOSADAŠNJE ISTRAŽENOSTI

ŽELJKA VUKO

Split, 2021.

Odsjek za povijest
Studij povijesti
Predmet Pomoćne povijesne znanosti, II

EPITAF KRALJICE JELENE – STANJE DOSADAŠNJE ISTRAŽENOSTI

Student:
Željka Vuko

Mentor:
Doc. dr. sc. Tonija Andrić

Split, rujan, 2021.

Sadržaj

1. Uvod 1
2. O kraljici Jeleni 3
2.1.1. Crkve kraljice Jelene 7
2.1.2. Problematika titulara crkava 8
3. Analiza epitafa 10
3.1. Bulićeva rekonstrukcija 10
3.2. Šišićeva rekonstrukcija 14
3.3. Novija istraživanja 17
3.3.1. Analize Duje Rendića- Miočevića 17
3.3.2. Analize Mate Suića 20
3.3.3. Analize Željka Rapanića 23
3.3.4. Analize Vedrane Delonge 26
4. Važnost epitafa 28
5. Zaključak 30
6. Literatura 32
7. Popis ilustracija 34
Sažetak 35
Abstract 36

1. Uvod

Ljetnog dana 22. kolovoza 1898. godine na Gospinom Otoku u Solinu, sasvim slučajno, na svjetlost dana su izašli fragmenti natpisa koji će ubrzo nakon, promijeniti čitav pogled i saznanja o genealogiji hrvatskih narodnih vladara. Riječ je, dakako, o epitafu kraljice Jelene, pronađenom u temeljima atrija crkve za koju se vjeruje da je ujedno bila i mauzolej hrvatskih vladara. Izvor takvim pretpostavkama jest kapitalno djelo Tome Arhiđakona, *Historia Salonitana* iz XIII. stoljeća, u kojem u XVI. poglavlju navodi kraljicu Jelenu i crkve koje je ona izgradila i obdarila, crkve sv. Marije i sv. Stjepana, od kojih je bazilika sv. Stjepana služila kao mjesto ukopa hrvatskih kraljeva.[1] Arheološka istraživanja sprovedena 1898., 1930. i 1972., otvorila su brojna pitanja i problematike, poglavito oko titulara crkve, kao i o lokaciji crkve sv. Marije, o čemu će biti riječ u uvodnim poglavljima ovo rada.[2]

U atriju temelja starohrvatske bazilike pronađeno je stotinjak fragmenata nadgrobnog natpisa na sarkofagu kraljice Jelene. Kada je don Frane Bulić, znameniti hrvatski arheolog, koji je sudjelovao u brojnim važnim arheološkim otkrićima za hrvatsku povijest, sastavio nekoliko komada koji su dali ime „Helena“, po izvještajima Martina Pletikosića, nadziratelja radnika iz Solina, zazvonila su glasno crkvena zvona. Ovakvo otkriće, po izvještajima onoga doba, potaklo je grupe i pojedince u posjet mjestu gdje je pronađena starohrvatska crkva kraljice Jelene s brojnim grobovima.[3] Upravo ovo kapitalno otkriće hrvatske povijesti, jest tema ovog rada, točnije epitaf kraljice Jelene, epitaf koji je ujedno i jedini pronađeni vladarski epitaf u čemu se, između ostalog, i krije njegova važnost.[4]

Istraživanja koja su uslijedila nakon iskapanja fragmenata natpisa, u prvom redu Frane Bulića, a potom Ferda Šišića, koji je uz pomoć ovog nadgrobnog spomenika i razriješio genealogiju dinastije Trpimirovića, a potom i niza drugih istraživača Lovre Katića, Mihe Barade, Ante Jadrijevića, Duje Rendić-Miočevića, Mate Suića, Željka Rapanića, Vedrane Delonge, Mirjane Matijević-Sokol, i drugih, pokazuju koliko je ovaj epitaf privukao pažnje znanstvenoj kritici. Bulićeve i Šišićeve analize, koje spadaju među prve, one najstarije, te od novijih Rendić-Miočevićeva, Suićeva, Rapanićeva i Delongina, bit će pomnije iznesene u

[1] Matijević Sokol, Mirjana; Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43, 1 (2010). Str. 416.
[2] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 130.
[3] Trogrlić, Marko; Duplančić, Arsen; Matijević, Mario. *Helena regina i Solin godine 1898.: Katalog izložbe u povodu 120 godina od otkrića crkve i nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene*. Split: Arheološki muzej: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2018. Str. 7.
[4] Matijević Sokol, Mirjana; Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43, 1 (2010). Str. 416; Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 285.

ovom radu, te će se preko njih i pratiti tijek samog istraživanja epitafa, kao i nekih novijih saznanja.

Unatoč velikom broju istraživača epitafa kraljice Jelene, više prijedloga čitanja njegova teksta, kao i dosadašnja tri arheološka istraživanja, dan danas sa sigurnošću nije utvrđena konačna rekonstrukcija teksta epitafa, kao ni titulara pronađene bazilike. Međutim, bogatstvo genealoških, onomastičkih, kronološko-datacijskih, društveno-pravnih, stilističkih podataka, proizašlih iz nadgrobnog natpisa kraljice Jelene, nesumnjivo ga stavlja među jedne od najvrjednijih, raskošnijih arheoloških otkrića za hrvatsku povijest.[5]

Stoga je glavni cilj ovoga rada sintetizirati analize najpoznatijih povjesničara koji su radili na epitafu kraljice Jelene, objediniti njihova stajališta te ukazati na potrebu daljnjih istraživanja kako bi se potencijalno, došlo do novih saznanja i zaključaka.

[5]Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 285.; Matijević Sokol, Mirjana; Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43, 1 (2010). Str. 416

2. O kraljici Jeleni

Hrvatski rani srednji vijek u povijesnim vrelima ponajviše ističe dvije hrvatske kraljice, obje imena Jelena. Dvije kraljice i supruge, jedna Mihajla Krešimira II.[6] koji je vladao približno od 949. do 969. godine, a druga Dmitra Zvonimira[7] koji je vladao od 1075. do 1089. godine, od velikog su značaja za doba hrvatskih kraljeva, ali i hrvatsku povijest općenito. Jedna od njih dvije, ona supruga Krešimirova, „rasvijetlila je" svojom ostavštinom znanje o povijesti hrvatskog ranog srednjeg vijeka. Prvi spomen o toj hrvatskoj kraljici nalazi se u djelu *Historia Salonitana* autora Tome Arhiđakona iz XIII. stoljeća,[8] gdje je Toma u XVI. poglavlju pod nazivom *De promotione Laurentii archiepiscopi* zapisao sljedeće:

„Na izrečeno traženje nadbiskupa Lovre presjajni muž Dmitar, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, vratio je crkvi svetoga Dujma crkve svetoga Stjepana i Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Crkve je sagradila i obdarila kraljica Jelena darujući ih splitskoj stolici u trajan posjed. Te su crkve zbog štovanja kraljevskih grobova bile predane na određeno vrijeme nekim redovnicima koji su u njima revno obavljali obrede. Tamo je pokopan uzvišen

[6] Mihajlo Krešimir II. (oko 949.-969.) bio je sin Krešimira I. iz dinastije Trpimirovića ili Krešimirovića, a ujedno je i prvi hrvatski kralj koji je nosio i kršćansko ime. Uz pomoć bana Pribine svrgnuo je s vlasti brata Miroslava, a u ratu među njihovim pristašama Hrvatska je, prema zapisu Konstantina VII. Porfirogeneta, izgubila na snazi, no Mihajlo ju je ponovo obnovio. Mihajlo je bio oženjen za Jelenu, a njegov sin je bio Stjepan Držislav. Vodeći se po tzv. Darovnici za Diklo, Mihajlo je upravljao Zadrom, a možda i nekim drugim dalmatinskim gradovima, vrlo vjerojatno u ime bizantskog cara. Njegovo doba obilježeno je i početkom opsežnog programa čuvanja vladarske memorije. -*Mihajlo Krešimir II*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40640 . Pristupljeno: 10. 07. 2021.

[7] Dmitar Zvonmir (1075.-1089.) je bio hrvatski kralj, o čijem podrijetlu ne znamo puno, no prema nekim tumačenjima bio je sin Svetoslava Suronje, rodonačelnika dinastije Svetoslavića. Od početka 1060-ih bio je ban u slavonskom dukatu te se oženio Jelenom Lijepom (oko 1050.- nakon 1089.), kćeri ugarskoga kralja Bele I. Arpadovića i sestrom ugarskih kraljeva Geze I. i Ladislava I. Za njegova banovanja početkom 1070-ih, preoteo je od istarsko-kranjskih markgrofova sjeverni dio bizantske Dalmacije i susjedno hrvatsko kopno tj. Dalmatinsku marku. Nakon što je 1074. Petra Krešimira IV. zarobio normanski vojvoda Amiko, Dmitar Zvonimir se nametnuo za nasljednika te je na prijestolje došao u okolnostima koje pobliže nisu poznate. U posljednjoj četvrtini XI. stoljeća, papinski izaslanik Gebizon okrunio ga je za kralja u bazilici sv. Petra i Mojsija u Solinu. U pisanim vrelima je dvostruko tituliran, kao kralj Hrvatske i Dalmacije, ali i kao kralj Hrvatski. Nastavio je politiku crkvenih reformi, koji su započeli njegovi prethodnici, ali nije odustajao od potpore glagoljašima. O snazi Zvonimirova kraljevstva svjedoči činjenica da je između 1081. i 1085., vjerojatno kao papin vazal, postao saveznikom normanskog kneza Roberta Guiscarda te sudjelovao u pomorskim ratovima protiv Bizanta. Unatoč tome što je okončanjem rata 1085. i smrću Roberta Guiscarda bizantski car Aleksije I. Komnen mletačkom duždu Vitalu Falieru dodijelio naslov dux Dalmatie i dao mu na upravu temu Dalmaciju, Zvonimir je uspio sačuvati vlast na cijelom području svojega kraljevstva. Zvonimir umire 1089. pod nerazriješenim okolnostima. Nakon njegove smrti Hrvatska je ušla u razdoblje nestabilnih političkih prilika, jer je njegov sin Radovan umro prije stoga nije mogao naslijediti krunu. -*Zvonimir Dmitar*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67581 . Pristupljeno: 10. 07. 2021.

[8] Matijević Sokol, Mirjana; Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43, 1 (2010). Str. 415-416.

muž kralj Krešimir, zajedno s mnogim drugim kraljevima i kraljicama, u atriju bazilike svetog Stjepana“[9]

Drugi, a ujedno i najvrjedniji izvor o kraljici Jeleni je njezin epitaf otkriven 1898. godine u gradu Solinu. Ovo otkriće je ujedno i jedno od najvažnijih arheoloških otkrića za hrvatsku povijest, a odvilo se po svojoj prilici sasvim slučajno. Naime, 1898. godine u Solinu na Gospinom otoku uz današnju župnu crkvu izgrađenu 1880. godine, prilikom kopanja temelja za njezin zvonik, otkriveni su ostatci zidova neke starije građevine.[10]

Kada je vijest stigla do don Frane Bulića, hrvatskog arheologa, epigrafičara, povjesničara i konzervatora starina,[11] koji je tada bio u 52. godini života, i koji je vrlo dobro poznavao djelo Tome Arhiđakona *Historia Salonitana,* on je odmah uočio važnost otkrivenih ostataka. Don Frane Bulić, tadašnji ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu i predsjednik Bihaća, hrvatskog društva za istraživanje lokalne povijesti u Splitu, odlučno je uputio molbu u ime Društva Bihać Crkovinarstvu župne crkve u Solinu, moleći dozvolu za pokretanje arheološkog istraživanja.[12]

Nakon dobivene dozvole od strane Crkve, 22. kolovoza 1898. godine arheološka istraživanja su službeno započela. Već u prvih pet dana iskopavanja, na vidjelo su izašli ostaci stare crkve u čijem predvorju su pronađeni ulomci natpisa, među kojima je bio i natpis kojem pripada fragment sa slovima „HEL“. Bulić je potaknut kronikom Arhiđakona Tome,

---

[9] Arhiđakon, Toma. *Historia Salonitana (Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika)*. Split: Književni krug Split, Biblioteka Knjiga Mediterana, 2003., str. 66.; Dakle, Toma Arhiđakon u XVI. poglavlju bilježi podatke vezane uz održavanje provincijalnog sabora u Ninu pod predsjedanjem papinog legata Ivana, tijekom kojeg je splitski nadbiskup Lovro napravio pritužbu hrvatskom kralju Zvonimiru jer je zahtijevao da se splitskoj nadbiskupiji vrate crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu zajedno sa svim dobrima. Ključan je dio upravo onaj u kojem poznati splitski kroničar navodi da je ove dvije crkve dala izgraditi hrvatska kraljica Jelena, te da ih je ona i predala splitskoj stolici. Nadalje, Toma piše kako su te crkve bile prepuštene redovnicima na korištenje, a da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi hrvatski kraljevi i kraljice, od kojih ističe Krešimira. Postavlja se pitanje, je li Toma vidio Jelenin sarkofag i je li imao priliku iščitavati cjeloviti tekst s epitafa, te odakle crpi ovakve podatke? Kao što možemo iščitati iz Tomina teksta, on Jelenu/Helenu oslovljava sa „neka kraljica“, dok je na epitafu jasno određena kao supruga kralja Mihajla, i kao majka kralja Stjepana. Tomin navod „neka kraljica“ baca sumnju na tezu da je uistinu vidio sarkofag u vremenu u kojem je živio točnije u XII. stoljeću. No, ostaje otvorena mogućnost da je Toma podatak o njezinoj donaciji preuzeo iz neke isprave ili kartulara; Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene u Solinu*. Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 30.

[10] Oreb, Franko. „Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj povijesti po izvješćima onodobnoga tiska“. *Tusculum* 2, 1 (2009). Str. 206

[11] Bulić, Frane (1846.-1934.), bio je hrvatski arheolog, epigrafičar, povjesničar, konzervator starina i svećenik. Od 1883. bio je ravnatelj klasične gimnazije i Arheološkog muzeja u Splitu te konzervator povijesnih i umjetničkih spomenika za srednju, a od 1912. do 1925. za cijelu Dalmaciju. Njegovo glavno područje istraživanja su antički i ranokršćanski spomenici u Solinu. Bulić je dao znatan prinos istraživanju i očuvanju Dioklecijanove palače, u Rižinicama 1891. je otkrio ulomak s natpisom hrvatskog kneza Trpimira, istraživao je crkvu sv. Marte u Bijaćima, a na Otoku u Solinu je 1898. sarkofag kraljice Jelene iz 976. i prvi sastavio fragmentirani grobni natpis. U Splitu je 1894. osnovao društvo „Bihać“, a ujedno je i autor brojnih djela, članaka i priloga. *-Bulić, Frane*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10126 . Pristupljeno: 01.08.2021.

[12] Oreb, Franko. „Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj povijesti po izvješćima onodobnoga tiska“. *Tusculum* 2, 1 (2009). Str. 206.

odmah protumačio da su slova na pronađenom fragmentu „HEL“ početak imena „HELENA“ tj. kraljice Jelene. O veselju koje je uslijedilo, prilikom otkrića crkve duge 23 metra i široke 10 metara, te u njezinom atriju već spomenutog fragmenta, piše don Lovre Katić kako je don Frane Bulić dao zvoniti u zvona što je privuklo veliku svjetinu. Isto tako u izvješću Martina Pletikosića, nadziratelja radnika iz Solina prilikom ovog arheološkog istraživanja, stoji kako je Frane Bulić stao pripovijedati okupljenoj svjetini o kraljici Jeleni, i kako su narednih dana pristizali posjetitelji na mjesto gdje „počivahu kosti njihovih kraljeva“.[13]

Međutim, otkriveni natpis bio je zdrobljen u mnogo dijelova, na kojima su se opažali i tragovi požara.[14]Frane Bulić je istraživanjem pronađenih fragmenata ponudio rješenje s kojim bi kraljicu Jelenu odredili kao ženu kralja Mihajla, a majku kralja Stjepana Držislava koji je vladao od oko polovice X. stoljeća do oko 997. godine.[15] U prvotnoj inačici Bulićeva prijevoda teksta, stoji da se kraljica Jelena odrekla prijestolja, te kako je pokopana 976. godine i postala zaštitnicom udovica.[16] Isto tako, Bulić na temelju podataka iz *Catalogus ducum et regnum Dalmatie et Croatie*[17], kao i djela *Chronica ragusina Junii Resti*, autora Junija Rastića[18] objavljenog i tiskanog 1893. godine od strane Natka Nodila, zaključuje kako je Jelena kćer jedinica prvog hrvatskog kralja Tomislava, te s obzirom da on nije imao

[13] Isto, str. 206.

[14] Na mjesto današnje župne crkve Gospe od otoka izgrađene 1878. nalazila se crkva iz XVII. st. koja je izgorjela u požaru. Po svojoj prilici, za izgradnju te crkve iz XVII. st. korišten je materijal izvađen iz porušenih crkava kraljice Jelene, koji se zajedno s crkvom oštetio u požaru.; Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 200-201.; Gunjača, Stjepan. „Uz proslavu tisućite obljetnice natpisa na sarkofagu kraljice Jelene u Solinu (976-1976).“ *Kulturna baština* 5-6, (1976). Str. 4.; Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene*. Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 19.

[15] Stjepan Držislav (oko polovice X. st.- oko 997.), hrvatski kralj, sin i nasljednik kralja Mihajla Krešimira II. i kraljice Jelene. Na prijestolje stupa 969., a u doba njegove vladavine je osnažila makedonska država pod Samuilom, koji se borio za prevlast na Balkanu. U toj borbi Stjepan Držislav je stao na stranu bizantskog cara Bazilija II., pa je Samuilo s vojskom prodro u Hrvatsku do Zadra i opustošio je. Potkraj Držislavove vladavine mletački dužd Petar II. Orseolo uskratio je Držislavu danak, a flota admirala Badorija Bragadina napala je Vis. U doba njegove vladavine Hrvatska je nakratko uspjela učvrstiti svoj položaj prema susjedima. -*Držislav, Stjepan.* Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16388 Pristupljeno: 20. 07. 2021.

[16] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 49.

[17] Isto, str. 56.

[18] Junije Rastić (1669./1671.-1735.), rođen i živio u Dubrovniku, bio je hrvatski povjesničar i kroničar, član dubrovačkog Senata, knez u Župi, na Mljetu i u Stonu, te izaslanik bosanskom paši. Također, bio je i dva puta knez Dubrovačke Republike, kao i član Malog vijeća. Njegovo najznačajnije djelo je *Dubrovačke kronike* ili *Chronice di Ragusa*, čiji je izvorni rukopis danas izgubljen, a služeći se najstarijim prijepisom od S. Crijevića iz 1735. i prijepisom koji se čuva u franjevačkoj knjižnici u Dubrovniku iz 1735., Natko Nodilo je 1893. djelo u cijelosti prvi put tiskao, pod naslovom *Chronice ragusina Junii Resti*. -*Rastić, Junije*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51890 Pristupljeno: 20.07.2021.

muških potomaka naslijedio ga je njegov tast točnije Jelenin muž Krešimir na hrvatskom prijestolju.[19]

Ferdo Šišić odlučno je opovrgavao takve zaključke, prvenstveno kritizirajući Bulićevo „olako" prihvaćanje točnosti podataka dokumenata iz XVIII. stoljeća kada govore o događajima iz X. stoljeća.[20] Polazeći od vrlo važnog djela Konstantina Porfirogeneta[21] *De administrando imperio* iz X. stoljeća, Ferdo Šišić ukazuje kako je po Konstantinovom zapisu kralj Tomislav imao trojicu nasljednika Trpimira, Krešimira i Miroslava, te da apsolutno nigdje ne spominje nikakvu kćer ili pak podatak da nije imao muških nasljednika, prema tome Bulićev zaključak da je Tomislavova kćer i nasljednica bila kraljica Jelena, naprosto je neutemeljen.[22]

Međutim, govoreći o kraljici Jeleni otvara se pitanje njezinog podrijetla, točnije iz koje obitelji potječe. Naime, postoji teorija o porijeklu kraljice Jelene iz poznate zadarske plemićke obitelji Madijevaca. Temelji ove pretpostavke vuku korijene iz darovnice kralja Petra Krešimira IV. kojom krajem šezdesetih godina XI. stoljeća daruje kraljevsko zemljište u Točinji samostanu sv. Marije u Zadru, na molbu opatice Cike, gdje spominje da je isto zemljište darovao svom rođaku Madiju i njegovom sinu Dobronji njegov djed Krešmir (III.). Kako tvrdi Zrinka Nikolić- Jakus, Madije je identificiran kao prior Madije, točnije Cikin djed, a za rođaka se koristi termin „cognatus" koji ujedno označava termin po ženidbi. Upravo prema terminu „cognatus" se u historiografiji smatra da postoji mogućnost zaključka o vezi između Trpimirovića i Madijevaca, te da je veza uspostavljena ranije od vremena Madija i Krešimira III.. Tako se pretpostavlja da je supruga Stjepana Držislava iz obitelji Madijevaca, ili pak još vjerojatnije njegova majka, a baka Krešmira III., poznata kraljica Jelena.[23]

---

[19] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 57.

[20] Isto, str. 58.

[21] Konstantin VII. Porfirogenet (oko 905-959.), bio je bizantski car, koji se za vrijeme svoje vladavine bavio kulturnopolitičkom, književnom i umjetničkom djelatnošću, pa je na svojem dvoru okupio velik broj izobraženih ljudi radi prikupljanja antičkih i ranobizantskih djela. Rezultat takvog poduhvata su mnogobrojni traktati i spisi enciklopedijske naravi. Kao izvor za proučavanje povijesti južnih Slavena osobito je vrijedan spis *O upravljanju carstvom* ili na latinskom *De administrando imperio*, zamišljen kao priručnik o vladanju državom, kojeg je namijenio sinu Romanu. U ovom djelu donosi niz praktičnih uputa o vođenju vanjske politike te velik broj podataka o povijesti, običajima i državnom poretku naroda koji su živjeli kao susjedi ili podanici Bizantskog Carstva. Ovo djelo je ujedno i jedno od temeljnih izvora za proučavanje najstarije hrvatske povijesti. U poglavljima 29-36 iznosi podatke o seobama Hrvata i Srba, o njihovoj povijesti do polovice X. stoljeća, i o povijesti dalmatinskih gradova te povijesnoj geografiji južnoslavenskih zemalja. -*Konstantin VII. Porfirogenet.* Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32883 Pristupljeno: 25. 07. 2021.

[22] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 59- 60.

[23] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji". *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 85; Piteša, Ante. „Gospin Otok u Solinu". *Starohrvatski Solin* (ur. Marin, Emilio).

2.1.1. Crkve kraljice Jelene

Otkriće iz 1898. godine potvrdilo je Tominu „riječ“, te pokrenulo čitav niz istraživanja. Prema ostatcima pronađene ranosrednjovjekovne crkve utvrđeno je da je riječ o bazilici čija su tri broda podijeljena s tri para pilona kvadratnog presjeka, dok se na istoku građevine protezala apsida koja je iznutra polukružnog, a iz vanka kvadratnog oblika. Unutrašnjost zidova krasile su lezene koje nisu bile paralelno postavljene s lezenama na vanjskom zidu, što je i jedna od odlika predromaničke arhitekture. [24] Bulić je zabilježio da su pobočne lađe široke 2, 25 m, a srednja 3, 50 m, dok je dužina lađa od apside do vrata ulaza 11 m. Zaključno čitava bazilika je sa svim dijelovima bila dužine 23 m, a 10 m široka. Prema Bulićevim navodima crkva je imala narteks i atrium, a u pravcu osi bazilike je u atriumu ležao sarkofag kraljice Jelene licem natpisa okrenut prema apsidi.[25] Arhitektonskim odlikama pripada tipu crkve s tri broda i kupolom s vidljivim bizantskim utjecajima.[26]

Većina autora piše da su sarkofag kraljice Jelene, točnije crkva u kojoj je otkriven, stradali u doba Turaka, dok neki smatraju da se to dogodilo za vrijeme provale Tatara 1242. godine.[27] Crkva u kojoj je pronađen sarkofag kraljice Jelene, dijelom je postojala sve do druge polovice XIX. stoljeća. [28] Međutim, nije sa sigurnošću poznato što je bilo sa crkvama kraljice Jelene do sredine XVII. stoljeća, ne zna se jesu li možda Turci oštetili ili spalili Jelenine crkve, ili su se pak od starosti i neodržavanja same urušile.[29] Tek 1670. godine zabilježeno je prvo krštenje u crkvi Gospe od Otoka, te je sigurno obnovljena jedna od dvije Jelenine crkve prije rujna te godine.[30] Na Calergijevoj karti iz 1675. prikazana je crkva pod titularom Uznesenja Marijina točnije Velike Gospe zvane od Otoka, a u crkvi je svoje sjedište imala i bratovština posvećena Gospi, koja se spominje 1680. godine.[31] Dakle, uviđamo kontinuitet štovanja Gospe tj. Marije.[32] Većina autora pretpostavljaju da su Turci porušili Gospu od Otoka, a da je nova sagrađena u XVII. stoljeću.[33]

Split: Arheološki muzej, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, 1992. Str. 127.; Nikolić, Zrinka. *Rođaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, Matica Hrvatska, 2003. Str. 146-147.

[24] Piteša, Ante. „Gospin Otok u Solinu“. *Starohrvatski Solin* (ur. Marin, Emilio). Split: Arheološki muzej, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, 1992. Str. 121-122.

[25] Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 197.

[26] Piteša, Ante. „Gospin Otok u Solinu“. *Starohrvatski Solin* (ur. Marin, Emilio). Split: Arheološki muzej, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, 1992. Str. 122.

[27] Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelena u Solinu*. Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 7.

[28] Isto, str. 8.

[29] Isto, str. 10.

[30] Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 217.

[31] Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelena u Solinu*. Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 11

[32] Isto.

[33] Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“. *Vjesnik Hrvatskog arheološkoga društva* 5, 1 (1901). Str. 202, 214; Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u*

2.1.2. Problematika titulara crkava

Kako je već rečeno, Toma Arhiđakon u XVI. poglavlju djela *Historia Salonitana* piše o dvije crkve koje je izgradila i obdarila kraljica Jelena, o crkvama sv. Marije i sv. Stjepana u Solinu.[34] Međutim, 1898. godine pronađeni su temelji jedne bazilike, u čijem atriju i oko nje su otkriveni grobovi iz različitih vremena, a jedan od njih je i onaj sarkofag kraljice Jelene.[35]

U znanstvenim krugovima postoji nesuglasica oko titulara pronađene bazilike, što se produbilo kada su prilikom istraživanja 1930. godine ispod današnje crkve na Gospinom Otoku pronašli ostatke zidova još jedne crkve. Naime, Ljubo Karaman otkopane zidove 1930. godine tumači kao starohrvatsku crkvu i naziva je sv. Marijom, dok crkvu u kojoj je nađen Jelenin sarkofag naziva sv. Stjepanom.[36]Ovakvim stavovima se priklanja Ejnar Dyggve koji je i sam vodio istraživanja te skicirao tlocrte i rekonstrukcije izgleda Jeleninih crkava (Slika 3). Dyggve je 1930. podno poda današnje crkve naišao na vapneni sloj negdašnjeg pločnika crkve iz XVII. stoljeća, koja je izgorjela 1875. Kada je krenuo kopati dalje naišao je kako Katić kaže na starohrvatsku crkvu s velikim atriumom s više starohrvatskih grobnica, i to manju od one pronađene iz 1898.[37] Dyggve je iznio tezu o dvostrukoj crkvi ili *basilica geminae,* što je kasnije revizijsko istraživanje Dušana Jelovine i Željka Rapanića, pokazalo netočnim.[38]

Suprotno mišljenju Karamana i Dyggvea, Frane Bulić i Lovre Katić smatraju da je sarkofag kraljice Jelene pronađen u crkvi sv. Marije, a da je novo otkrivena crkva podno današnje crkve ustvari crkva sv. Stjepana. [39] Nadalje, Željko Rapanić i Dušan Jelovina u revizijskim istraživanjima iz 1972. iznose zaključke kako je na Gospinom Otoku u Solinu postojala samo jedna crkva i to crkva sv. Stjepana u čijem atriju je pronađen sarkofag kraljice Jelene, a kako crkva sv. Marije je najvjerojatnije ona u obližnjoj Gradini. Isto tako, u izvještaju iz 1972. tvrde kako su otkriveni temelji iz 1930. sasvim različiti od onih susjedne bazilike i po njihovu izgledu se ne može reći da su iz vremena gradnje Jelenine crkve.

Solinu. Zagreb: Jazu, 1955. Str. 216-217; Rapanić, Željko. *Solin u starohrvatsko doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 27; Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 130.

[34] Arhiđakon, Toma. *Historia Salonitana (Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika)*. Split: Književni krug Split, Biblioteka Knjiga Mediterana, 2003., str. 66.

[35] Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene u Solinu*. Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 23.

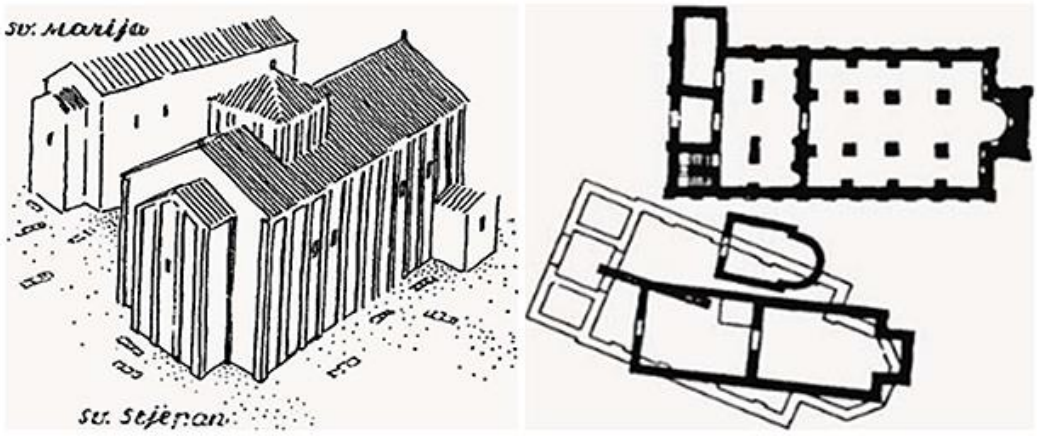
[36] Isto, str. 28.

[37] Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 202.

[38] Piteša, Ante. „Gospin Otok u Solinu“. *Starohrvatski Solin* (ur. Marin, Emilio). Split: Arheološki muzej, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, 1992. Str. 128.

[39] Isto, str. 201-202.

Nadalje, zaključuju da ti ostatci pripadaju crkvi sagrađenoj nakon odlaska Turaka, koja je stradala 1875., te tako mijenjaju dataciju crkve iz X. u XVII. stoljeće.[40]

Slika 1, E. Dyggve, Rekonstrukcija i skica bazilika sv. Marije i sv. Stjepana

Jurković, za razliku od ostalih, predlaže rješenje postojanja dvojnog titulara unutar jedne crkve, prema kojem bi se u glavnom brodu štovao kult sv. Stjepana, a sv. Marije u *westwerku*. [41]Bužančić zanemaruje revizijsko istraživanje Rapanića i Jelovine iz 1972., te se ponovo vraća na Karamanova i Dyggveova istraživanja i tako ponovo otvara mogućnosti postojanja dviju crkava na Gospinom Otoku krajem X. stoljeća. Bužančić zaključuje kako su crkve imale više arhitektonskih slojeva, te da je kraljica Jelena jednu dala sagraditi, a drugu nadograditi, smatrajući pritom kako je južna pripadala sv. Mariji, a sjeverna sv. Stjepanu.[42]

Isto tako, Delonga Vedrana se priklanja pretpostavci da su pronađeni temelji crkve na Gospinom Otoku u Solinu, ustvari crkva sv. Stjepana, po svojoj funkciji mauzolej hrvatskih vladara,[43] s čime se slaže i Mirjana Matijević Sokol, koja ističe mogućnost da je kraljica

[40] Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene u Solinu.* Split: Arheološki muzej, 1999. Str. 28.
[41]Jurković, Miljenko. „Crkve s westwerkom na Istočnom Jadranu". *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, 1 (1986). Str. 83.; Marasović, Tomislav. „Starohrvatski Solin : položaj i značaj u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, (1992). Str. 68.; *Westwerk* ili *zapadna zdanja* razvijaju se kao pročelja koja tvore samostalni građevinski volumen i prostorne skupine u sjeverozapadnoj i srednjoj Europi. Pojavljuju se u karolinškoj arhitekturi koncem VIII. stoljeća, a njihove tipove preuzima i mijenja otonsko razdoblje. Njihovoj jezgri, koja je uglavnom u obliku tornja s ulaznim trijemom i višekatnom gornjom crkvom, mogu se, ovisno o projektu, dodati bočna krila što podsjećaju na transept, galerije, predvorja te stubišni tornjevi. Prostorije koje ispunjaju prizemlje mogu služiti i kao baptisteriji, a gornji katovi i kao „anđeoski korovi", Spasiteljeve crve, carske dvorane i lože. Isto tako, ovisno o političkim zadaćama i ovlastima samostana i biskupa, mogu imati i namjenu titularne odnosno autonomne crkve. -Müller, Werner, Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 2: Povijest graditeljstva od romanike do sadašnjosti*. Zagreb: Golden marketing, 2000. Str. 381.
[42] Bužančić, Radoslav. „Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37, (1997). Str. 94.
[43] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 130.

Jelena dala izgraditi crkvu sv. Stjepana, a da je „obdarila“, kako piše Toma Arhiđakon, crkvu sv. Marije. Dakle, prema tome, može se govoriti o crkvi na Gradini kao crkvi koju je Jelena obdarila, s obzirom da je crkva na Gradini ranobizantska građevina iz Justinijanova doba koja je bila posvećena Bogorodici, te je Jelena nije mogla dati izgraditi.[44]

Unatoč brojnim tezama i tumačenjima, dan danas sa sigurnošću nije razriješena problematika titulara crkve sv. Stjepana i sv. Marije, ali ni sami lokalitet crkava. Možda će ovu „zagonetku“ odgonetnuti neka potencijalna buduća arheološka istraživanja, vođena novom generacijom arheologa i povjesničara.

3. Analiza epitafa

Kraj XIX. stoljeća obilježilo je jedno od najvažnijih otkrića za hrvatsku povijest, otkriće koje je odjeknulo diljem zemlje i koje je potpomoglo svim generacijama povjesničara prilikom istraživanja doba hrvatskih narodnih vladara. Riječ je, dakle o pronalasku na Gospinom Otoku u Solinu 1898. godine nadgrobne ploče kraljice Jelene. Međutim, takvo jedno veliko „arheološko blago“ pronađeno je u gotovo stotinjak fragmenata, te je uslijedio mukotrpan proces rekonstrukcije cjelovitog sadržaja teksta.[45] Važnost natpisa kraljice Jelene odmah je uočio i Natko Nodilo, govoreći Frani Buliću kako ima tri imena i jednu godinu, a kako se ostalo lako može nadopuniti.[46] No, je li uistinu tako lako nadopuniti točnije sastaviti natpis koji je smrskan u stotinjak fragmenata? Analize i napori koji su uslijedili pokazali su kako doista nije.

3.1. Bulićeva rekonstrukcija

Predsjednik Društva Bihać prilikom iskapanja crkve i pronalaska sarkofaga bio je znameniti don Frane Bulić, koji se ujedno i smatra glavnim „akterom“ tog arheološkog istraživanja. Pronalazak bazilike 26. kolovoza 1898. godine, te sarkofaga kraljice Jelene unutar atrija bazilike, je zasigurno i jedno od najvrjednijih pronalazaka u Bulićevoj arheološkoj karijeri. On u svojim prvotnim izvještajima bilježi kako su pronašli nadgrobni

[44] Matijević Sokol, Mirjana, Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (3.ser)/XLIII, (2010). Str. 421.
[45] Matijević, Sokol, Mirjana. „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene“. *Tusculum* 10, (2017). Str. 86.
[46] Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 192.

natpis ponajviše u komadima i komadićima od tri do tri i pol slova, a ukupno 88 fragmenata. Nadalje, izvještava kako je natpis na sarkofagu od dalmatinskog vapnenca,[47] bio visine od 0, 75 m, a širine od 1, 25 m. Čitavi sarkofag je bio površine od 2 kvadratna metra, dok su se na licu napisa opažali tragovi paljenja. Dužina okvira napisa od ruba do ruba iznosi 1, 16 m, a visina na desnoj strani 0, 58 m i na lijevoj 0, 56 cm.[48] Nadalje, Bulić zamjećuje kako je sarkofag svojim mjerama i proporcijama prividno malen za odraslu osobu, no naglašava da je kod Rimljana običaj bio polagati mrtvaca djelomično naslonjena na jednu ili drugu stranu podanka, dok su noge bile umjereno podignute, tako da je mrtvac praktički sjedeći ležao.[49]

Promatrajući natpis s epigrafičkoga gledišta, Bulić zaključuje da je pismo natpisa rimska kapitala, ispremiješana donekle sa uncijalom pod utjecajem karolinškog i merovinškog doba. Piknje su postavljene nepravilno bez sustavnog reda i većinom su oble, a dvije piknje služe kao znak kratice, ali ne svugdje. Bulić uočava i razliku u širini i načinu klesanju slova; u prvim brazdama slova su veća i širi je razmak među njima, dok u zadnjoj brazdi su riječi uklesane lošijom izvedbom. Što se tiče cjelokupnog napisa, napisan je u osam brazda, koje su prema Buliću 1901. godine, do kraja ispunjene slovima, uz izuzetak što je u zadnjoj brazdi ostalo praznog prostora dužine 18 cm.[50]

U izvještaju datuma 14. listopada 1898. Frane Bulić je priopćio do tada pronađene ulomke u jednoj od prvotnih inačica izgleda natpisa (slika 1).[51] Bulić je sredinom listopada 1898. uspio spojiti gotovo sve ulomke natpisa, točnije sastavio je u veće skupine 76 komada, dok 14 sastavljenih u 10 ulomaka većinom manjih, nije uspijevao unijeti u cjelinu.[52] Bulić se u ovom izvještaju iz listopada 1898. ponajviše bavio genealogijom hrvatskih vladara, više nego samim tekstom natpisa, dok se u izvještaju iz 1901. godine detaljnije pozabavio čitavim sarkofagom i nadgrobnom pločom na njemu. U prvoj brazdi napisa, Bulić postavlja znameniti ulomak s imenom „HELENA“ pisano rimskom kapitalom. Bulić zamjećuje da je zadnje slovo imena „A“ klesano na osobit način, točnije dva kosa kraka ovoga slova nisu spojena sa vodoravnom crtom kao obično ili pak prelomljenom crticom kao u kasnijim kršćanskim natpisima, kasnije i kroz cijeli srednji vijek, već ova crtica od desnoga kraka ide koso, te

[47] Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901). Str. 214.
[48] Isto, str. 214.
[49] Isto, str. 215.
[50] Isto.
[51] Bulić, Frane. „Nadgrobni natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, 1 (1898). Str. 22.
[52] Trogrlić, Marko; Duplančić, Arsen; Matijević, Mario. *Helena regina i Solin godine 1898.: Katalog izložbe u povodu 120 godina od otkrića crkve i nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene.* Split: Arheološki muzej: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2018. Str. 26.

siječe lijevi krak i izlazi van. Bulić zaključuje, kako do tada nije poznato da takav stil slova „A“ se pojavljuje na nijednom natpisu iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka, te smatra kako je takav stil osobitost klesara Jeleninog natpisa.[53] Isto tako Bulić prvu brazdu popunjava sa „FAMULA DEI“, smatrajući kako inačica „FAMOSA“ je rjeđa u napisima, te da ispunjenje „FAMULA DEI“ je prikladnije s obzirom na pobožnost kraljice Jelene i na kršćanski duh čitavog teksta.

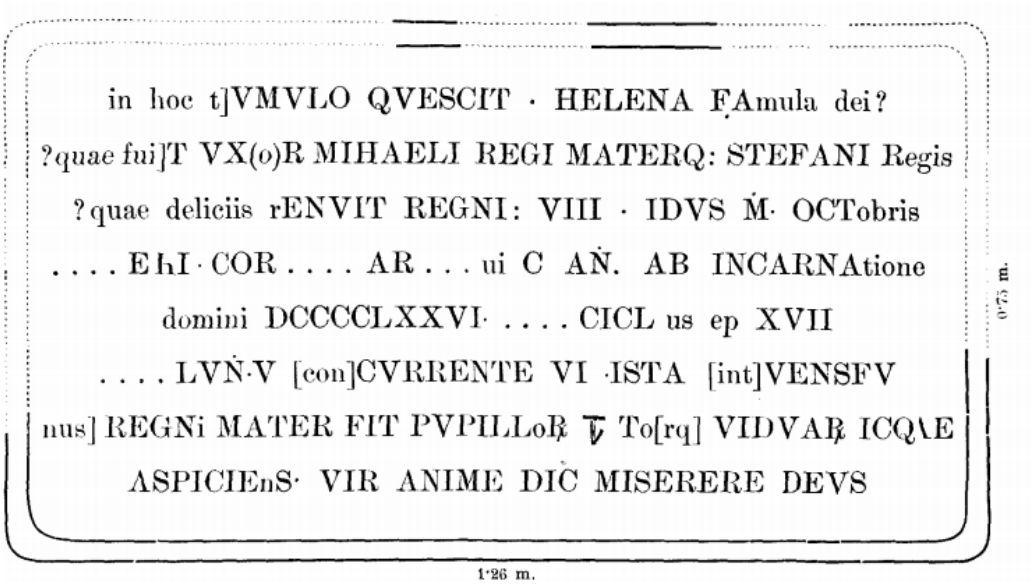
U drugoj brazdi se nalaze najvažniji podatci natpisa, točnije imena dvojice kraljeva, te je naveden i njihov rodbinski odnos sa Jelenom, točnije da je Jelena bila žena kralja Mihajla Krešimira II., a majka kralja Stjepana Držislava.[54]

Oko treće brazde postoji ujedno i najviše previranja oko načina ispune, tako Bulić bilježi da od lijevoga ruba do prvoga sigurnog slova ima 42 cm, točnije dovoljno prostora za 14 ili 15 slova.[55] Bulić tako od prve skupine pronađenih fragmenata razrješava u „[R]ENVIT“ , a od druge „REGNI“, što bi u prijevodu značilo „odrekla se sjaja prijestolja“. Isto tako polovica četvrte brazde je najlošije sačuvana, a tako i vrlo zahtjevna za popuniti. U ovom dijelu Bulić iznosi nekoliko mogućnosti za razrješavanje, poput „HIC OR[NATA]“, na po njemu manje vjerojatnije „IL[LO] OR[BATA]“, na „COR[ONATA]“, i na „COR[PVS] [S]A[EP]VLT“. Zaključuje da zbog postojanja godine i datuma, i po čitavom smislu teksta, se kraljici Jeleni nešto važno dogodilo, nešto što ju je ponukalo da se povuče u samostan od nje utemeljen, i da u crkvi koju je dala sagraditi bude pokopana.[56] U petoj brazdi smješteni su fragmenti čiji podaci ukazuju na godinu, godinu koja je naznačena i sa epaktama, konkurentama, indikcijom i fazom mjeseca, što je svakako bogatstvo podataka za svakog povjesničara.[57] Također, valja naglasiti kako se u našem diplomatičkom materijalu epakte i konkurente rijetko javljaju, te su uvijek netočno navedene, čemu je izuzetak jedino epitaf kraljice Jelene.[58]

Osma brazda je ujedno i jedina u kojoj je početak napisa sačuvan, i upravo preko početka napisa točnije slova u ovom redu, izračunalo se koliko u ostalim brazdama fali slova. Ovdje po prvi put dolazi i uncijalno „E“, i ponavlja se četiri puta, dok je učestalo u napisima srednjeg vijeka i na spomenicima iz doba hrvatske narodne dinastije. Bulić tvrdi kako za čitanje ove brazde nema poteškoća, te da glasi „ASPIE[N]S VIR ANIME DIC MISERERE

[53] Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901). Str. 215-216.
[54] Isto, str. 216.
[55] Isto.
[56] Isto, str. 217-218.
[57] Isto, str. 218.
[58] Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1991. Str. 197.

DEVS“. Bulić u Izvještaju o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene iz 1901. godine ističe kako nije uspio ukomponirati preostalih 10 ulomaka, većih i manjih dimenzija, sa ostatkom natpisa.[59]

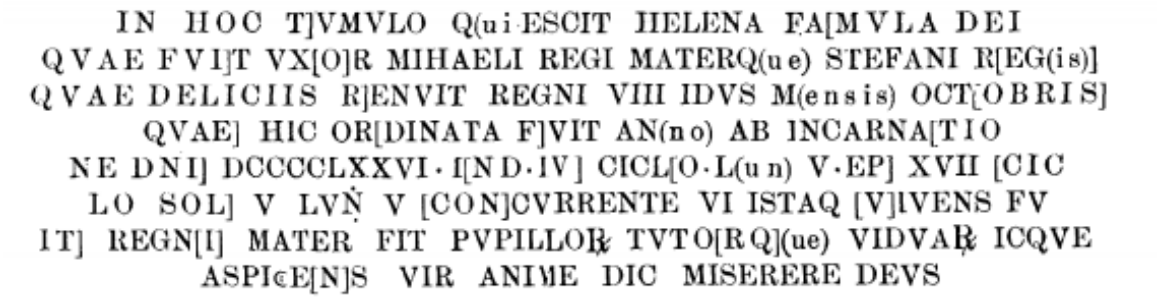

Slika 2, Slika jedne od prvih rekonstrukcija Frane Bulića epitafa kraljice Jelene iz 1898.

Među Bulićeve prve inačice teksta natpisa svakako je i onaj iz 1901. godine (slika 2), a čiji prijevod s latinskog na hrvatski glasi:

„U ovom grobu počiva Jelena, službenica božja, žena
kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, koja se odreče sjaja prijestolja dne
osmoga mjeseca oktobra, a ovdje bi pokopana godine od upućenja gospodinova
976, četvrte indikcije, cikla mjesečnoga petoga, epakte XVII, cikla sunčana petoga
, dana petoga, koji pada sa šestim(petak). Ona, koja je za života bila kraljevstvu
majka, postade (majkom) sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledavši,
čovječe, reci: Bože smiluj (joj) se duši!“[60]

[59] Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901). Str. 219.
[60] Isto, str. 220.

IN HOC T]VMVLO Q(ui ESCIT HELENA FA[MVLA DEI
QVAE FVI]T VX[O]R MIHAELI REGI MATERQ(ue) STEFANI R[EG(is)]
QVAE DELICIIS R]ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis) OCT[OBRIS]
QVAE] HIC OR[DINATA F]VIT AN(no) AB INCARNA[TIO
NE DNI] DCCCCLXXVI · I[ND·IV] CICL[O·L(un) V·EP] XVII [CIC
LO SOL] V LVN V [CON]CVRRENTE VI ISTAQ [V]IVENS FV
IT] REGN[I] MATER FIT PVPILLOR TVTO[RQ](ue) VIDVAR ICQVE
ASPICE[N]S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS

Slika 3, Slika popunjenenog napis od strane Frane Bulića iz 1901. godine u Izvještaju o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene

Frane Bulić, čelna ličnost hrvatske arheologije, ostavio je nemjerljiv doprinos hrvatskoj medievalnoj historiografiji, a posebice genealogiji hrvatskih narodnih vladara. Premda se prvi dao u mukotrpan posao sastavljanja epitafa kraljice Jelene, kojeg je i otkrio, njegovo čitanje je služilo kao osnova za sva daljnja čitanja, te se u osnovi nije bitno izmijenilo, što svjedoči o Bulićevoj epigrafičkoj izvrsnosti.

3.2. Šišićeva rekonstrukcija

Unatoč Bulićevom velikom doprinosu u sastavljanju fragmentiranog natpisa, taj zahtjevan posao nije bio u potpunosti priveden kraju. Stoga se i Ferdo Šišić, hrvatski povjesničar, koji je živio i radio u prvoj polovici XX. stoljeća,[61]prihvatio tog zahtjevnog ali vrlo značajnog rada.

Naime, Buliću je preostalo nekoliko ispisanih fragmenata, koji se nisu podudarali s inačicom teksta koju je Bulić razriješio, a pored toga sam natpis je ostao nedovršen na nekim važnim mjestima, s obzirom da tada nisu bili pronađeni svi fragmenti. Tako je Ferdo Šišić, proučavajući fotografske snimke i Bulićevo čitanje natpisa, ali i sami original, došao do ponešto drugačijih zaključaka u odnosu na Bulićevo rješenje.[62]

[61] Ferdo Šišić (1869.-1940.), bio je hrvatski povjesničar, profesor u gimnazijama u Gospiću, Zagrebu i Osijeku, te na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Svojim djelima je znatno utjecao na buduće naraštaje hrvatskih povjesničara, a najveći doprinos je dao hrvatskoj medijavistici, posebice razdoblju do XII. stoljeća, dok je niz rasprava i studija rezultirao sintezom *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* iz 1925. godine. Unatoč tome što je nastojao napisati sveobuhvatnu sintezu hrvatske povijesti, uspio je obuhvatiti razdoblje do 1873. godine. Šišić se bavio i problematikom XIX. i XX. stoljeća, a osobito je značajan njegov rad na izdavanju građe. -*Ferdo, Šišić*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59603 . Pristupljeno: 01.08.2021.

[62] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 49-50.

Prve dvije brazde, ujedno i najznačajnije, Šišić razrješava na gotovo jednak način kao i Frane Bulić, ali ipak uz neke moguće izmjene. Tako Šišić predlaže u prvoj brazdi rješenje „(In ho)C H(VM)“ skraćeno od „humili tumulo“, s obzirom da za čitavu riječ „humili“ nema mjesta, i u drugoj brazdi „(QVA)E (FVI)T“. Također, predlaže čitanje djela prve brazde kao „HELENA FAMO·FAM·DI“, tj. kao „Helena famosa famula Dei“.[63]

Treća brazda zbog manjkavosti slova je problematičnija za rješavanje, a samim time je i podložnija neslaganjima u čitanjima. Kako je već rečeno Frane Bulić je treću brazdu razriješio kao „(quae deliciis r)enuit regni VIII idus m(ensis) oct(obris)“, u prijevodu „koja se odreče sjaja prijestolja dne 8. mjeseca oktobra“, s čime se pak Ferdo Šišić ne slaže.[64] Šišić ističe kako za ovakav prijevod koji je iznio Bulić, dakako fali godina koje se kraljica Jelena odrekla prijestolja, te da je neuobičajeno da se naznači isključivo precizan dan nekakvom događaju bez navoda i same godine. Isto tako, Šišić navodi kako događaj poput odricanja prijestolja nije u skladu s glavnim sadržajem teksta natpisa. Šišić drži da se prvi i drugi dio brazde ne mora nužno spajati u smislu prijevoda. Tako on prvi dio „enuit regni“ dopunjuje kao „(habenas t)enuit regni“ ili pak kao „(habenasque quondam/olim t)enuit regni“, sa značenjem da je Jelena nekoć bila vladarica.[65] Dakle, s obzirom da Šišić drži da se prvi dio brazde ne treba spajati s drugim točnije s dijelom u kojem se navodi datum 8. oktobra, on predlaže rješenje u kojem iza datuma stavlja riječ „OB(IIT)“, što bi dovelo ovaj datum u vezu s datumom Jelenine smrti, a što se pak nadovezuje na četvrtu brazdu.[66]

Kako je već ustanovljeno, natpis je u četvrtoj brazdi poprilično oštećen, ali unatoč tome, Šišić se slaže s tim da je u toj brazdi istaknut kraljičin pokop, s kojim povezuje ono precizno datiranje iz treće brazde. Bulićevom popunjavanju „(qua)e hic or(dinata f)uit“, Šišić zamjera to što je Bulić popunio sa samo tri slova mjesto ispred sigurnog slova „E“, unatoč praznom prostoru od otprilike 25 cm, u kojem ima mjesta za čak devet slova. Nastavno na kraj prethodne brazde, te u skladu s pronađenim fragmentom sa slovima „PA“, Šišić to mjesto popunjava s „obiit in pace“, iza kojeg bi slijedilo „(qua)e hic or(dinata f)uit“.[67]

Ostale brazde, iako podosta oštećene, prema Šišiću se daju sa većom sigurnošću dopuniti za razliku od prethodnih te pored toga se u velikom dijelu priklanja Bulićevom čitanju. Tako na temelju pete brazde, u kojoj je jasno navedena indikcija, epakte, konkurente, mjesečeve i sunčeve cikluse, Ferdo Šišić se priklanja mišljenju da je kraljica Jelena umrla u

[63] Isto, str. 50.
[64] Isto.
[65] Isto, str. 51.
[66] Isto, str. 52.
[67] Isto.

nedjelju 8. listopada 975., a pokopana u petak 10. ožujka 976. Također, od pete brazde pa nadalje, Ferdo Šišić se slaže u cijelosti s Bulićevom dopunom i čitanjem, a čitav tekst natpisa, zajedno s Šišićevim prepravkama glasi na latinskom ovako:[68]

In hoc humili tumulo quiescit Helena famosa famula Dei, quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis habenasque quondam tenuit regni, VIII idus mensis octobris obiit in pace. Quae hic ordinata fuit anno ab incarnatione DCCCCLXXVI, indictione IV, ciclo lunari VIII, epacta XVII, ciclo solari V, luna V, concurrente VI. Istaque vivens fuit regni mater, fit pupillorum tutorque viduarum. (H)icque aspiciens vir, anime dic miserere deus.[69]

Hrvatski prijevod teksta glasi:

„U ovom skromnom grobu počiva Jelena slavna službenica Gospodnja, žena kralju Mihajlu, a mati Stjepana kralja, koja je nekoć bila vladarica. Dne 8. oktobra umrije u miru, a ovdje bi sahranjena godine od upućenja Gospodnjega 976., indikcije četvrte, cikla mjesečnoga osmoga, epakte sedamnaeste, cikla sunčanoga petoga, dana petoga, koji pada sa šestim. Ona, koja je za života bila kraljevstvu mati, postade (materom) sirota i zaštitnicom udovica. Pogledavši amo čovječe, reci: Bože, smiluj joj se duši.“[70]

Šišićeva rekonstrukcija, iako oslonjena na Bulićevu verziju, je svakako određen pomak u samoj analizi natpisa, kao i njegovom sadržaju. Unatoč smjeloj analizi teksta, točnije pronađenih fragmenata, i Šišiću su preostali ne iskorišteni fragmenti, poput jednog na kojem se nalaze slova „ARV“ i „M“ , za koje on drži da se možda mogu svrstati u prazninu koja se nalazi na početku treće i četvrte brazde.[71] Njegovo čitanje teksta epitafa kraljice Jelene, je među prvim analizama iz prve polovice XX. stoljeća, te je svakako kao i Bulićevo ostavilo svoj doprinos idućim generacijama povjesničara.

[68] Isto, str. 52, 53.
[69] Isto, str. 53.
[70] Isto.
[71] Isto.

3.3. Novija istraživanja

3.3.1. Analize Duje Rendića- Miočevića

Unatoč velikom doprinosu Frane Bulića i Ferda Šišića istraživanju epitafa kraljice Jelene, ipak su se trebale izmijeniti generacije povjesničara kako bi se došlo do novijih saznanja i zaključaka. Među novijim povjesničarima, točnije onima iz druge polovice XX. stoljeća, a koji su se bavili pitanjem epitafa kraljice Jelene jest i Duje Rendić- Miočević, koji je bio ugledni hrvatski arheolog.[72]

Baveći se najvažnijim vladarskim natpisom iz srednjeg vijeka, Rendić-Miočević ističe važnost epitafa kraljice Jelene kao najkompletnijim i podacima najbogatijim epigrafskim spomenikom, u kojem su izražene njegove paleografske, leksičke, kronologijske i onomastičke vrijednosti. Isto tako, naglašava kako je Jelenin nadgrobni natpis nastao na tlu s bogatim antičkim, kasnoantičkim i ranokršćanskim tradicijama, te tako svojevrsno stoji na razmeđi antičkih i srednjovjekovnih epigrafskih tradicija i koncepata.[73]

U samom tekstu epitafa uočljiva je raznovrsnost karaktera pisma, tako se uz dominantnost klasične kapitale, pojavljuju i oblici uncijalnog i poluuncijalnog pisma. Također, pojedini fonemi imaju i po nekoliko grafemskih vrijednosti, kao npr. slovo „Q“ ima čak četiri različita oblika grafema. Što se tiče pak paleografskih karakteristika epitafa, pored Bulića, i Rendić-Miočević uočava neobičan oblik grafema „A“, kao jedinstvenim i kao osobitosti klesara epitafa kraljice Jelene. Isto tako, naglašava kao jednu od odlika epitafa kraljice Jelene, učestalu, ali ne i dosljednu, upotrebu ligatura, abrevijatura i suspenzija. Znakovi distinkcija su u obliku točaka i trokutića, a među njima je također uočljiva nedosljednost u izradi, te su prisutne iza svih pokraćenih riječi i iza svake brojke.[74] Također, Rendić-Miočević otvara mogućnost postojanja dvaju epigrafskih škola u tom razdoblju, jedne splitske i jedne solinske,[75] te kako epitaf kraljice Jelene ne pokazuje izrazite srodnosti u pismu sa natpisima-epitafima iz splitske epigrafske škole, i da su puno veće sličnosti s drugim epigrafskim

[72] Rendić- Miočević, Duje (1916.-1993.), bio je hrvatski arheolog, koji je završio studij klasične filologije, arheologije i povijesti umjetnosti 1939. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gdje je doktorirao 1948. Osnivač je Arheološkog instituta i pokretač časopisa *Opuscula archeologica.* Ponajviše se bavio proučavanjem ilirske problematike s težištem na onomastičkim istraživanjima, a posebno se zanimao za grčku kolonizaciju hrvatske obale, odnos Ilira s grčkim svijetom, ranokršćansko razdoblje u Dalmaciji, osobito u Saloni. Glavna djela su mu: *Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera (Municipum Riditarum), Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku,… -Rendić-Miočević, Duje*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52443 . Pristupljeno: 05.08.2021.

[73] Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“. *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str. 220.

[74] Isto, str. 220-221.

[75] Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene“. *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 310.

spomenicima s područja stare hrvatske države.[76] Rapanić Željko s druge strane mišljenja je kako nisu postojale splitska i solinska epigrafska škola, jer iako je epitaf kraljice Jelene od iznimne važnosti iz više aspekata, ipak je uočljiva lošija klesarska izvedba, što znači da bi veliki broj pronađenih oblika nevješto uklesanih slova mogao potjecati iz te epigrafske škole, što naprosto nije mjerodavno za valjano određivanje nekakve klesarske radionice ili škole.[77]

Rendić-Miočević je uočio određenu kompoziciju teksta epitafa, koju čine četiri sintaktičke i sadržajno diferencirane cjeline. Tako prva dva retka sadrže sepulkralnu formulu tj. „in hoc tumulo quiescit" s imenom pokojne kraljice Jelene i sa imenom dvojice vladara tj. kraljeva Mihajla i Stjepana. Potom slijedi dio natpisa s kronologijskim-kalendarskim podacima koji ukazuju na godinu kraljičine smrti, točnije pokopa. Pretposljednji redak ispunjen je pohvalama kraljici Jeleni, točnije njezinom javnom djelovanju, a te pohvale izražene su formulama koje u takvim tekstovima stoje kao *locci communes* ili „opća mjesta" tj. „istaque vivens fuit regni mater, fit pupillor(um) tutorq(ue) viduar(um). Isto tako, zadnji djelovi natpisa također pripadaju istoj kategoriji epigrafskih izričaja *locci communes,* a glasi „icque aspiciens, vir, anime dic misere, Deus".[78] Međutim, Rapanić Željko se ne slaže s takvim zaključcima, jer takvih stilizacija drugdje nisu pronađeni, i prema tome ni ne mogu biti „opća mjesta". Rapanić ističe kako je neuobičajeno da se takve formule nalaze na epitafima, već da se vezuju za pravne tekstove, životopise i kronike.[79]

Što se tiče pak leksika epitafa, Rendić-Miočević mu prepisuje oslanjanje na tradicije antike i ranokršćanskog doba što je vidljivo iz preuzetih fraza i izraza, kao i čitavog kronologijskog sustava. Također, sam naziv Jeleninog groba u tekstu natpisa kao „tumulus", se učestalo koristio u rimsko, a poglavito u kasnoantičko doba za generički naziv groba.[80] Isto tako, zanimljivo je da se u prebogatom kronologijskim indikcijama epitafu, i to onima koji vuku tradiciju iz antike, izostali tradicionalno rimski i ranokršćanski način određivanja u tjednu. Vezano uz kronologijski sustav primijenjen u Jeleninu epitafu, Rendić-Miočević ističe kako se iz njega može iščitati intelektualna razina sastavljača, kao i vrlo dobro snalaženje u tako složenim kalendarskim astronomsko-matematičkim kalkulacijama. Dakle, epitaf kraljice Jelene je u kronologijskom označavanju i najbliži sličnim formulama iz srednjovjekovnih

[76] Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene". *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9(1982). Str. 221.
[77] Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene". *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 310.
[78] Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene". *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str. 222-223.
[79] Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene". *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 310.
[80]Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene". *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str 223.

isprava među svim poznatim epigrafskim spomenicima s područja Hrvatske, te ih je on ujedno i nadmašio jer na epitafu kraljice Jelene je korišteno sve ono što je kronologija tog vremena mogla pružiti u jednom javnom dokumentu.[81]

Rendić-Miočević istražujući nadgrobni natpis kraljice Jelene, ukazuje na još jednu posebnost ovog natpisa, točnije na rezultate proizišle iz onomastike natpisa. Ukoliko obratimo pozornost na tri imena koja se pojavljuju na samom epitafu, uočavamo kako ime kraljice Jelene, njezina muža kralja Mihajla ili Mihovila, kako Rendić-Miočević piše, i njihova sina Stjepana, pripadaju takozvanim crkvenim tj. svetačkim imenima. Rendić-Miočević upozorava da su to ujedno i jedina crkvena imena koja nalazimo kao vladarske antroponime na kamenim spomenicima hrvatskog područja. Tako naprimjer, nalazimo, u latinskom izričaju, imena Višeslav, Trpimir, Branimir, Muncimir, Svetoslav, Držislav itd.[82] Proučavan iz tog aspekta, nadgrobni natpis kraljice Jelene veoma je važan izvor za poznavanje hrvatske srednjovjekovne vladarske antroponimije. Tako Rendić- Miočević ističe kako se poslije kraljevske onomastičke formule „Mihael rex“ i „Stefanus rex“, na epitafu kraljice Jelene iz X. stoljeća točnije 976. godine, na drugom, stoljeće kasnijem spomeniku iz 1077. godine, pisanom hrvatskim jezikom i na glagoljici, takozvanoj Baščanskoj ploči, mogla pojaviti formula i sa samo vladarevim narodnim imenom „Zvonimir kralj hrvatski“.[83]

Iako Duje Rendić-Miočević ne donosi novu verziju čitanja natpisa, on temeljito epigrafski i onomastički analizira epitaf, što ujedno i dopunjuje dotadašnje interpretacije. I on ističe važnost starokršćanske tradicije u kompoziciji i leksiku Jelenina natpisa ali i ostalih ranosrednjovjekovnih natpisa, na što je ukazao i Željko Rapanić u svom radu *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*.[84] Ostavljajući prostora novim istraživanjima, Rendić-Miočević iznio je neke nove pretpostavke, te dao detaljniju analizu svih značajka epitafa kraljice Jelene.

[81] Isto, str. 226.
[82] Isto.
[83] Isto, str. 229.
[84] Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1933-1965, (1971). Str. 271.; Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene“. *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 310.

3.3.2. Analize Mate Suića

Među znanstvenicima koji su se bavili istraživanjem i sastavljanjem fragmentiranog epitafa kraljice Jelene jest i Mate Suić, hrvatski povjesničar i arheolog druge polovice XX. stoljeća.[85] Mate Suić donosi iscrpna razmatranja sadržaja, kao i pjesničke strukture natpisa.[86]

Kao i Rendić-Miočević, i Suić uočava određenu kompozicijsku shemu teksta natpisa, na način da je u prvom stavku predstavljena pokojnica, u drugom je donijeta datacija, u trećem stavku je elogij u kojem se ističu njezina dobra djela, što je Rendić-Miočević odredio kao pohvale izrečene formulama takozvanim *locci communes,*[87] s čime se slaže Suić[88] ali i Mirjana Matijević Sokol,[89] a u posljednjem su riječi adhortacije prolazniku da se pomoli Bogu za njezinu dušu. Na temelju ovakve kompozicijske sheme, Suić zaključuje da je tekst epitafa unaprijed vješto organiziran, te da je uspješno raspoređen s obzirom na raspoloživi prostor epitafa.[90]

Kako je već navedeno, kod sastavljanja teksta natpisa najviše neslaganja je oko treće brazde u kojoj se jasno čita „enuit regni". Bulić je dakle, razriješio taj dio treće brazde kao „ona se odreče kraljevskog sjaja",[91] Šišić „koja je nekoć bila vladarica",[92] dok je Katić taj dio dopunio kao „uspostavila je mir u kraljevstvu",[93] a Jadrijević kao „napustila je kraljevski dvor".[94] Suić se ne slaže sa Šišićevim i Katićevim prijedlogom, da je kraljica Jelena samostalno vladala, smatrajući to velikim teretom za kraljicu koja je bila udovica u vrijeme velikih nereda i previranja nastalih smrću njezina muža kralja Mihajla Krešimira II. Suić,

[85]Suić, Mate (1915.- 2002.), hrvatski povjesničar i arheolog koji je diplomirao klasičnu filologiju, arheologiju i povijest starog vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1953. Ponajviše se bavio grčkom kolonizacijom na Jadranu, antičkom poleogenezom, urbanizacijom i urbanizmom, municipalnim uređenjem Ilirika, a proučavao je i autohtoni predrimski supstrat, društveno-gospodarske procese, toponomastiku i topografiju, kultove i religiju, te antičko nasljeđe u ranoj hrvatskoj povijesti. Glavna djela su mu *Liburnski nadgrobni spomenik, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, O municipalitetu antičke Salone*, *Antički Nin i njegovi spomenici, Noviji natpisi iz Burnuma, Povijest Zadra I., Antički grad na Istočnom Jadranu,… -Suić, Mate.* Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58682 . Pristupljeno: 15. 08. 2021.

[86] Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene". *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 310

[87] Rendić-Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene". *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str. 222-223.

[88] Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene". *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 24.

[89] Matijević Sokol, Mirjana. „Latinski natpisi". *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost*, sv. I (ur. Supičić, Ivan), Zagreb, 1997. Str. 254.

[90] Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene". *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 17.

[91] Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901). Str. 220.

[92] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 53.

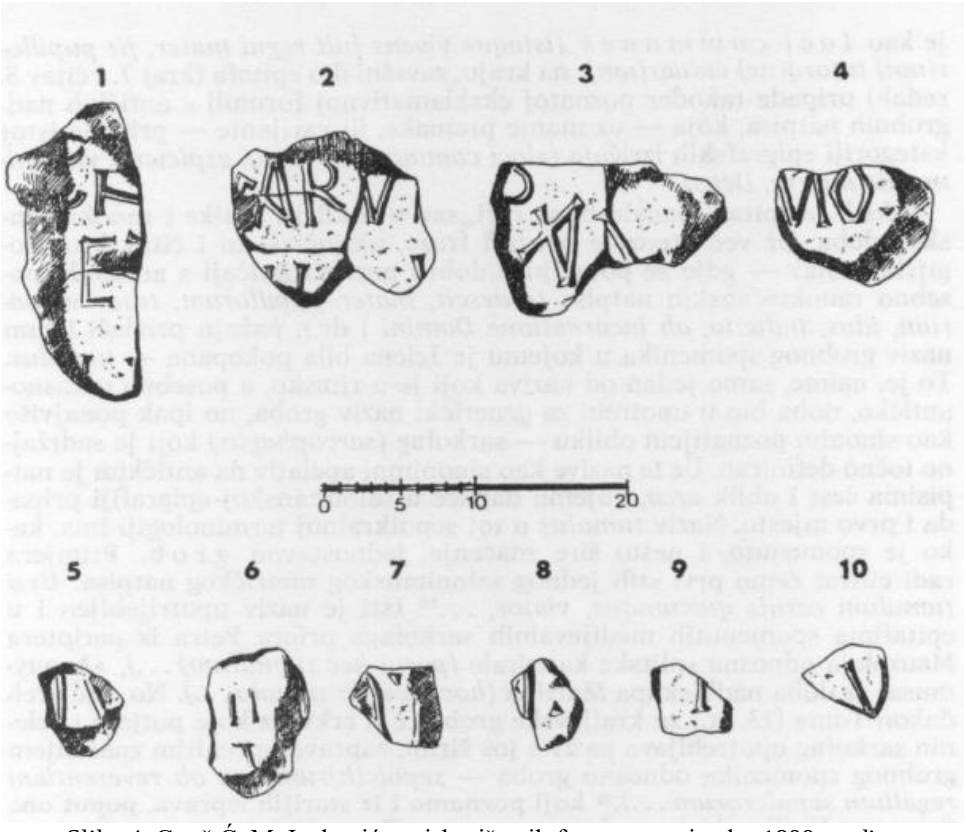
[93]Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 194.; Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 18.

[94] Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene". *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 18.

predlaže sasvim novo tumačenje tog dijela teksta, te ga prijevodi kao „umrijevši prezrela kraljevski grimiz“. Isto tako, se ne slaže ni s pretpostavkama Jadrijevića o odlasku kraljice Jelene u samostan nakon smrti kralja Mihajla Krešimira II., smatrajući da je u tekstu riječ o njezinoj smrti, a ne odricanju kraljevskih dužnosti. Naime, Suić uzimajući u obzir preostale fragmente čiji nam crtež donosi Iveković, osobito fragment broj dva s Ivekovićeva crteža (slika 3), na kojemu se jasno čita „VARV“, smješta ga upravo na početku treće brazde, na način da sačuvana slova „VARV“ u tekstu natpisa predstavljaju završetak jedne, a početak druge riječi. Stoga, Suić dio tog fragmenta sa slovima „VA“ vidi kao dio riječi „(MORT)VA“, te na taj način dobiva opći smisao kršćanske sintagme „mortua et sepulta“ i vezuje ga uz datum 8. 10. 976., točnije uz kraljičinu smrt. Prilog u tome ide i još jedan neupotrijebljeni fragment sa slovima „MO“. Drugi dio fragmenta „VARV“ sa slovima „RV“, Suić pripaja riječi „RVBOR“ što bi značila u prijevodu „grimiz“ sinonim za „purpur“.[95] Suić upotrebu sinonima i metafora u natpisu pripaja poetski inspiriranom tekstu posvećenom umrloj kraljici Jeleni, koji je dijelom i ritmički komponiran.[96] Isto tako, upotrebu riječi „grimiz“ tumači na način da kada se od strane Bizanta primaju kraljevske insignie, kao što je to primio i Jelenin sin Stjepan Držislav, dobije i kraljevski grimizni plašt, zajedno s krunom, prema tome bi Jelena uistinu i tako reći živjela u grimizu, te ga se i prilikom smrti odrekla.[97]

Suić uočava u nekim dijelovima teksta epitafa pravilnu ritmičku shemu, te je vezuje uz već spomenutu kasnoantičku tradiciju sarkofaga i natpisa kraljice Jelene, ali i općenito srednjeg vijeka. Tako Suić naglašava činjenicu da je poezija ranog srednjeg vijeka, poglavito crkvena, bila tijesno povezana s pjevanjem na način da su pojedinom ritmu odgovarali određeni napjevi, stoga je nezamislivo bilo komponiranje stihova bez prizvuka melodije, bez obzira na to je li se tekst pjevao ili ne. Suić, dakle, smatra da je i nadgrobni tekst po svojoj namjeni prožet poetičkim duhom u formi i sadržaju, te da je isti slučaj bio i sa Jeleninim nadgrobnim tekstom.[98] Što se tiče metra, Suić ustvrđuje da se čitav natpis ne može podrediti nekoj čvrstoj metričkoj formuli, već da je epitaf samo jednim dijelom inspiriran heksametrom.[99]

[95]Isto, str. 18-19.
[96] Isto, str. 20.
[97] Isto.
[98] Isto, str. 29.
[99] Isto, str. 30.

Slika 4, Crtež Ć. M. Ivekovića neiskorištenih fragmenata, iz oko 1900. godine

Zanimljivo je, da se Suić ne slaže s načinom na koji su ostali istraživači popunili početak epitafa, točnije s dodavanjem „In hoc“ ispred „tumulo“, smatrajući to suvišnim, jer je „tumulo“ *ablativ loci* kojemu prijedlog „in“ nije potreban. Stoga, Suić drži da prva brazda počinje samo s riječi „tumulo“, a da je prostor ispred bio upotrijebljen u drugu svrhu, smatrajući da se na tom mjestu nalazio uklesani križ, kao što je to bio slučaj ispred natpisa na Višeslavovoj krstionici, ispred natpisa prokonzula Grgura iz Zadra, kao i ispred teksta na Bašćanskoj ploči. Prisutnost križa, Suić opravdava kao izrazito logičnim, s obzirom na činjenicu da je sarkofag kraljice Jelene ustvari uzeti antički, ranije upotrebljavani grob, za koji su redovnici koji su bili zaduženi za cjelokupni čin i ceremoniju kraljičina ukopa, mogli vjerovati da je bio poganski, te ga klesanjem križa učinili kršćanskim.[100] Isto tako, Suić navodi kao još jedan argument u ne postojanju „In hoc“ ispred „tumolo, činjenicu da je bez toga ritam pravilan, te je bez ikakvih intervencija.[101] Međutim, Rapanić Željko se ne slaže s Suićevim rješenjem, smatrajući nužnim ispunjenje sa „hoc“, točnije zamjenicom kojom sastavljač teksta želi precizno pokazati u kojem grobu počiva Helena/ Jelena, pogotovo ako

[100] Isto, str. 31.
[101] Isto, str. 32.

uzmemo u obzir činjenicu da se u atriju bazilike u kojoj je pronađen Jelenin grob, nalazilo i drugih grobova.[102]

Na posljetku, nakon podrobnijeg istraživanja fragmentiranog epitafa kraljice Jelene, Suićev prijevod teksta na hrvatskom glasi ovako:

„U grobu počiva Jelena glasovita, koja je bila žena kralju Mihovilu
i majka Stjepana kralja, ona koja je smrću prezrela kraljevski grimiz
osmoga mjeseca listopada i ovdje u miru pokopana godine od gospod-
njeg utjelovljenja 976, indikcije četvrte, petoga mjesečeva cikla, sedam-
naeste epakte petoga kruga sunčanoga koji pada sa šestim. To je ona
koja je za života, kosnuta smrću u kraljevskom domu, postala maj-
kom sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledaj, čovječe, i reci: Bože,
smiluj se duši!“[103]

Ovakvom Suićevom interpretacijom pronađenih fragmenata, iskorišteni su gotovi svi pronađeni ulomci, i oni sa Ivekovićeva crteža osim nekoliko sitnih, za koje Suić drži da bi se mogli rasporediti u tekstu gdje se iskazuje datacija Jelenine smrti i gdje ima dosta praznina.[104] Suićevo istraživanje i analiza epitafa kraljice Jelene, otvorili su nove poglede na tumačenja samog teksta, ali i ukazali na metričku shemu natpisa, kao i na tradiciju kasnoantičke sepulkralne epigrafike, te uvažavanje suvremenih stečevina srednjovjekovne latinske versifikacije.[105]

3.3.3. Analize Željka Rapanića

Rapanić Željko, hrvatski povjesničar umjetnosti i arheolog,[106] u više navrata se posvetio u svom bogatom opusu, epitafu kraljice Jelene kao i mauzolejom hrvatskih vladara. Poput brojnih drugih znanstvenika, i Rapanić je isticao važnost natpisa nadgrobnog spomenika

[102] Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene.“ *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 312.
[103] Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 34.
[104] Isto, str. 32.
[105] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 133.
[106] Rapanić, Željko (1932.- 2018.), hrvatski povjesničar umjetnosti i arheolog koji je doktorirao 1982. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, smjer povijest umjetnosti i povijesti. Područja njegova zanimanja su kasnoantičko i ranokršćansko razdoblje te hrvatsko srednjovjekovlje na području Dalmacije. Glavna djela su mu: *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, Predromaničko doba u Dalmaciji, Od carske palače do srednjovjekovne općine,… -Rapanić, Željko* Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51832 . Pristupljeno: 20.08.2021.

kraljice Jelene, te je i sam ostavio svoj doprinos u proučavanju istog. Pronađene fragmente epitafa u, kako je on naziva bazilici sv. Stjepana u Solinu, Željko Rapanić je sastavio kao:

In hoc tumulo quiescit Helena famosa, que fuit uxor
Mihaeli regi, materque Stefani regis, Habenas renuit
regni. VIII idus mensis octobris in pace hic ordinata
fuit anno ab incarnatione Domini DCCCCLXXVI indi-
concurrente VI. Istaque vivens fuit regina, mater fit
pupillorum tutorque viduarum. Icque aspiciens vir
anime dic miserere Deus.[107]

Rapanićev prijevod teksta glasi:

„U ovom grobu počiva glasovita Jelena žena kralju
Mihajlu i majka Stjepana kralja. Vladala je kraljev-
stvom. Osmoga dana prije oktobarskih ida ovdje je u
miru pokopana 976. godine od utjelovljenja Gospodi-
nova, indikcije četvrte, petoga mjesečeva cikla, sedam-
naeste epakte, petoga sunčeva kruga koji se poklapa sa
šestim. I ona koja za života bijaše kraljica, postade i
majkom siročadi i zaštitnicom udovica. Čovječe, koji
gledaš reci: Bože, smiluj se duši njenoj!“[108]

Iako Rapanićeva verzija teksta u glavnome se ne razlikuje bitno od ostalih, ipak u trećoj, ujedno i najspornijoj brazdi, Rapanić nudi vlastito rješenje u kojem zaključuje da je kraljica Jelena vladala kraljevstvom. Rapanić u suštini obuhvaća prijedloge različitih autora, te na taj način kreira tekst. Osim podataka od velikog značenja za hrvatsku povijesnu znanost, te bogate kompozicije teksta, u epitafu Rapanić vidi još jedan detalj koji je od velike važnosti. Riječ je o formulaciji koja prema Rapaniću svjedoči o nekim društveno-pravnim odnosima prisutnim u X. stoljeću u Hrvatskoj, ali i u bizantskom Splitu. Naime, formulacija u tekstu natpisa kraljice Jelene „mater fit pupillorum tutorque viduarum“, kao i slična formulacija na epitafu splitskoga nadbiskupa Martina „viduasque tuens fuit pater pupillis“, prema Rapaniću otkrivaju puno više od onog što na prvu predstavljaju. Dakle, u oba nadgrobna natpisa su naznačene vrline pokajnika istim obilježjima, točnije kao zaštitnici udovica i siročadi, dok je nadbiskup Martin naznačen kao „pater pupillis“, a kraljica Jelena „mater pupillorum“. Rapanić navodi još i poznatu Zvonimirovu zakletvu papi Grguru VII u

[107] Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 142.
[108] Isto.

kojoj se javljaju slični izričaji, te zaključuje kako je u sva tri slučaja riječ o provedbi preciznih određenja iz pravnog sustava toga doba koji obvezuju nadbiskupe i biskupe, te vladare na zaštitu onih osoba kojima je potrebna. Naime, kako Rapanić navodi, udovice i siročad u ranom srednjem vijeku su bile skupine kojima je zaštita bila neophodna, jer nisu u mogućnosti sami upravljati naslijeđenom imovinom, te su pravnom terminologijom nazvani kao „pupilli" ili „štićenici", točnije oni kojima je potreban „tutor" i „viduae", muškarca u obitelji koji bi tu obitelj vodio i upravljao imetkom. Zadaća tutora, utvrđena i u rimskom pravu još od republikanskog doba, a neke odrednice su bile kodificirane u Justinijanovo doba, nije bila dobrotvorne naravi, već je značila brigu za održavanje i prosperitet nekog imanja, posla, obrta, itd.[109]

Rapanić Željko, dakle daje novi način gledanja teksta, točnije onog što formulacija unutar njega predstavlja. Zanimljivo zaključuje za epitaf kraljice Jelene, ali i nadbiskupa Martina, te Zvonimirove kraljevske zakletve papi, da su pokazatelj postojanja nekih normi bizantskog prava i zakonodavstva na područjima Hrvatske države u X. i XI. stoljeću. Naglašava kako su nadbiskupi, biskupi i vladari ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj, slijedili kodifikacije Justinijanova doba koje su se održale preko zakonodavne prakse, te da preko tih podataka iz kraljičina natpisa i nadbiskupova, otkrivaju put kojim je ta pravna formulacija i stigla na hrvatsko tlo.[110]

[109] Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 143.; Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene". *Opuscula arheologica* 23, 24 (1999). Str. 312-314.
[110] Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 144.; Matijević Sokol, Mirjana. „Latinska epigrafička baština". *Hrvatska i Europa- kultura, znanost i umjetnost*, sv. II (ur. Herciogonja Eduard), Zagreb 2000. Str. 254.

3.3.4. Analize Vedrane Delonge

Vedrana Delonga,[111] hrvatska arheologinja, donosi sistematičan pregled značajki epitafa kraljice Jelene, ali i svih dotadašnjih čitanja teksta.

Epitaf kraljice Jelene, ploča izrađena od dolomitnog vapnenca, čija je dužina 123 cm, visina 74/76 cm, a debljina 10 cm, na kojoj se nalazi tekst ispisan slovima varirane visine od 3 do 6 cm. Delonga utvrđuje kako je danas natpis spojen po frakturama od 76 originalnih ulomaka, od ukupno 90 pronađenih, te restituiran u glavnim dijelovima, dok se od preostalih 14 ulomaka natpisa spojilo 10, koji se nisu mogli uklopiti u rekonstrukciju epigrafičkog teksta. Rekonstrukciju sarkofaga zajedno s epitafom na kojem se nalazi tekst od osam redova, sproveo je Mihovil Abramić, hrvatski arheolog, na temelju konačnog Bulićeva čitanja i dokumentacijskog crteža Ćirila Metoda Ivekovića.[112]

Što se tiče samog stila natpisa, Delonga iznosi kako je pisan poetičkim stilom, no da u cjelini nije podređen čistoj metričkoj shemi, već samo na početnim i završnim recima.[113] Delonga, ističe kako unatoč tome što pojava epitafa na sarkofazima predstavnika najviše društvene hijerarhije, ponajviše crkvenih prelata, nije nepoznanica među istočnojadranskim predromaničkim natpisima, natpis sa sarkofaga kraljice Jelene, je jedini danas sačuvani vladarski epitaf u starijoj hrvatskoj epigrafici. Isto tako, navodi kako postoji niz raznovrsnih elemenata koji Jelenin epitaf povezuju sa srodnim vrstama epigrafičke radnje u tadašnjem Splitu, tako označenim kao izvorišnim urbanim središtem Jelenina natpisa, naravno, u kombinaciji s još ranijom salonitanskom epigrafičkom tradicijom.[114] Tako se iščitavaju, prema Delongi, srodnosti u grafiji epitafa s približno suvremenim epitafima splitskog urbanog kruga, ali i leksiku koji je oslonjen na tradiciju pogrebne epigrafike antičkog i ranobizantskog doba, što je ujedno u ranom srednjem vijeku baštinila takozvana splitska epigrafička škola.[115] Među natpisima u kojima se očituju pojedine sličnosti, navodi se u

[111]Vedrana Delonga, rođena u Splitu 1950. godine, diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na studiju arheologije i engleskog jezika. Završila je i postdiplomski studij „Pomoćne povijesne znanosti“ na Filozofskom fakultetu u Zadru, te je magistrirala 1992. godine s temom „Latinski epigrafički spomenici na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države“. Od 1974. godine radi kao kustos u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u svome rodnom gradu Splitu, a sudjelovala je i u brojnim terensko-istraživačkim akcijama Muzeja na području Ravnih kotara, Poljica, Omiške zagore i Splita. Stručni i znanstveni interes posebno je usmjerila proučavanju ranosrednjovjekovne latinske epigrafike u Hrvatskoj i Dalmaciji, kao i temama iz bizantske i srednjovjekovne numizmatike, a njezino glavno djelo je *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. – *Delonga, Vedrana*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14424 . Pristupljeno: 20.08.2021.

[112] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 132.

[113] Isto, str. 132.

[114] Isto, str. 285.

[115] Isto, str. 285-286.

prvom redu nadgrobni natpis nadbiskupa Martina.[116] Sličnost s epitafom nadbiskupa Martina očituje se u nedostatku ukrasa na sarkofazima, te u jednostavnom i skromnom načinu izrade. Isto tako, sličnosti se očituju i u upotrebljavanim sintagmama, o čemu je bilo riječ u prethodnom poglavlju, u stilsko-jezičnim osobinama, ali i tome što oba jednako završavaju s „anime dic: miserere Deus".[117] Vezano uz to, zanimljiva je teza Mirjane Matijević Sokol, da je sastavljač tekstova epitafa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina, ustvari bio ista osoba, vrlo obrazovan svećenik kao i dobar poznavatelj Biblije.[118]

Kao karakteristike proizašle iz splitskog kruga, Delonga navodi uporabu karakterističnih općih izraza „loci communes", te ističe povezanost „splitske škole" ranog srednjeg vijeka s epigrafičkim nasljeđem stare Salone, koja se očituje i u kronološkom formularu natpisa kraljice Jelene, točnije u uporabi antičkog sustava indikcionalnog računanja vremena ili u računanju dana u mjesecu prema idama rimskog kalendara.[119] Također, Delonga navodi i epitaf Petra Gumajeva ili Crnog iz kraja XI. stoljeća,[120] koji zajedno s epitafom kraljice Jelene, svjedoči koliko se epigrafika srednjeg vijeka naslanjala na starije sepulkralne epigrafike klasičnog i kasnoantičkog doba, a poglavito na latinsku epigrafičku tradiciju starokršćanske Salone.[121]

[116] Sarkofag s nadgrobnim natpisom nadbiskupa Martina danas se nalazi u peripteru Dioklecijanova mauzoleja, a otkriven je 1908. godine za vrijeme uređenja sjevernog i sjeveroistočnog trakta periptera Dioklecijanove palače. Sarkofag je pronađen u zidu periptera, te je vrlo skromne izrade. Ovaj sarkofag je od velikog značenja za paleografsko testiranje splitskih natpisa s obzirom da je vezan uz nadbiskupa Martina koji je bio nadbiskupom između 970. i 1000. godine.; Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1933-1965, (1971). Str. 301-303.

[117] Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1933-1965, (1971). Str. 303-304.; Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 285; Matijević Sokol, Mirjana, Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (3.ser)/XLIII, (2010). Str. 416, 419.

[118] Matijević Sokol, Mirjana. „Latinski natpisi". *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost*, sv. I (ur. Supičić, Ivan), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007. Str. 254.

[119] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 285-286.

[120] Natpis na sarkofagu Petra Gumajeva ili Crnog, splitskog patricija s kraja XI. stoljeća, pronađen u Selu u Poljičkom primorju i ubraja se među najvrjednije metričke natpise hrvatskog srednjovjekovlja.; Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 286.

[121] Isto.

4. Važnost epitafa

Premda pronađen u gotovo stotinjak fragmenata, epitaf kraljice Jelene promijenio je čitav pogled na hrvatsko rano srednjovjekovlje. Sastavljanjem fragmenata, poglavito onih na kojima su se iščitavala imena tri vladarske ličnosti, kraljice Helene/Jelene, kralja Mihajla/Mihovila i kralja Stjepana, kao i onog na kojem se spominje godina 976., znameniti hrvatski povjesničar prošloga stoljeća, Ferdo Šišić je iznio, dan danas, nepobitan prijedlog razrješavanja genealogije hrvatskih vladara.[122] Šišić je, s obzirom da je u natpisu točno navedena godina smrti kraljice Jelene, naznačenom sa svim kontrolnim elementima datuma, što je ujedno i rijetkost među pronađenim spomenicima, zaključio da je te 976. kralj Mihajlo, već bio pokopan, odnosno pokojni, i da je on Jelenin muž.[123] S druge strane, u diplomatičkim dokumentima kralj Mihajlo je dotada poznat samo kao *Cresimir maior,* a kako ista takva povijesna vrela spominju kralja Držislava na hrvatskom prijestolju već od 970., slijedi da je majka kralja Držislava ustvari kraljica Jelena, a da bi prema tome onaj Stjepan s epitafa ustvari bio kralj Stjepan Držislav. Upravo kombinacijom imena s epitafa i ostalih povijesnih vrela, zaključuje se da je riječ o kralju Mihajlu Krešimiru II., mužu kraljice Jelene, i njihovom sinu kralju Stjepanu Držislavu.[124]

Imena koja se spominju u natpisu, očigledno su crkvena, točnije kršćanska. Stoga, Duje Rendić Miočević ističe da su upravo ona ujedno i jedina crkvena imena koja nalazimo kao vladarske antroponime na našim kamenim spomenicima, što svakako ide u prilog posebnosti i važnosti ovog epitafa.[125] Isto tako, natpis na sarkofagu kraljice Jelene je svojevrsno svjedočanstvo kasnoantičke i ranokršćanske tradicije u spomenicima srednjeg vijeka.[126]

Kao još jednu važnost i posebnost epitafa kraljice Jelene, Stipišić je utvrdio kako su jedino na Jeleninom epitafu točno navedene epakte i konkurente, dok su svi drugi unutar hrvatske srednjovjekovne diplomatičke građe, gdje se u formuli datacije nalaze epakte i konkurente, pogrešni.[127]

---

[122] Matijević, Sokol, Mirjana. „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene". *Tusculum* 10, (2017). Str. 86.

[123] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 64-65.

[124] Matijević, Sokol, Mirjana. „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene". *Tusculum* 10, (2017). Str. 86

[125] Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene". *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str. 226.

[126]Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 286.

[127] Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1991. Str. 197.

Sadržajno, osim genealoške i onomastičke vrijednosti, epitaf kraljice Jelene je ujedno i najbolja potvrda vjerodostojnosti riječi Tome Arhiđakona, točnije njegova kapitalnog djela *Historia Salonitana* iz XIII. stoljeća.[128] Iako postoje različita čitanja teksta epitafa, te dan danas stoje otvorena brojna pitanja, ipak čitanjima poput onih od Ferde Šišića, Lovre Katića, Željka Rapanića i drugih, otvaraju mogućnost vladanja žene, točnije kraljice Jelene u ranom srednjem vijeku, što daje potencijalno drugačiji uvid o tadašnjim društvenim odnosima.[129]

Nadgrobni natpis kraljice Jelene poslužio je Željku Rapaniću za rasvjetljavanje određenih društveno-pravnih odnosa u tadašnjoj ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, točnije u X. stoljeću. Upravo na temelju formulacije „mater fit pupillorum tutorque viduarum“, sagledava natpis u kontekstu nasljeđa odredbi kasnoantičkog zakonodavstva u srednjem vijeku.[130]

Slika 4, Rekonstrukcija sarkofaga kraljice Jelene sa epitafom,
danas čuvan u
Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika

[128] Matijević Sokol, Mirjana, Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (3.ser)/XLIII, (2010). Str. 416.
[129] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 53; Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955. Str. 194; Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 142.
[130] Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 144.; Matijević Sokol, Mirjana. „Latinska epigrafička baština“. *Hrvatska i Europa- kultura, znanost i umjetnost*, sv. II (ur. Herciogonja Eduard), Zagreb 2000. Str. 254.

5. Zaključak

Solin, grad bogate povijesti i arheoloških nalazišta, je „dom“ takozvanog Gospinog Otoka koji se nalazi na rijeci Jadro na kojemu su pronađeni ostatci starohrvatske crkve 1898. godine, u čijem atriju je iskopan sarkofag kraljice Jelene s nadgrobnim natpisom. Slučajnim pronalaskom prilikom kopanja temelja za novi zvonik crkve Blažene Djevice Marije izgrađene 1878., fragmentiranog epitafa kraljice Jelene u gotovo stotinjak dijelova, uslijedila su sustavna istraživanja. Među prvima, dakako, bio je don Frane Bulić, glasoviti hrvatski arheolog, koji je kao tadašnji predsjednik društva „Bihać“ predvodio arheološka istraživanja na Gospinom Otoku 1898. Bulić, je iznio i prvo čitanje epitafa, koje je ostalo do danas, osnovicom svih drugih čitanja, te u glavnini nije bitno promijenjeno, što svjedoči o Bulićevoj velikoj naobrazbi i stručnosti.[131]

Među prvima koji su posvetili svoj rad i napor u istraživanju epitafa, je i Ferdo Šišić, hrvatski povjesničar, koji je analiziranjem fragmenata, te dotada poznate ostale diplomatičke građe, uspio razriješiti genealogiju hrvatskih vladara, i čija teza ostaje i danas ne pobijena. Pored toga, Šišić je iznio i vlastito čitanje, u kojem na nekim bitnim dijelovima ispravlja Franu Bulića, poglavito u trećoj brazdi, gdje Šišić, za razliku od Bulića, slaže tekst na način da se dobije točan datum Jelenine smrti, kao i godinu pokopa.[132]

Među novijim istraživanjima ističe se ono od Duje Rendića-Miočevića, koji iako ne nudi vlastito čitanje teksta, osvrće se na neiskorištene ulomke sa crteža Ćirila Metoda Ivekovića, te ističe važnost kasnoantičke i starokršćanske tradicije u leksiku Jelenina epitafa. Rendić-Miočević iznosi sistematičnu analizu različitih značajki epitafa, od kompozicijskih, leksičkih, onomastičkih, kronoloških do stilskih odlika.[133] Valja istaknuti i Matu Suića, koji uočava metričku shemu u pojedinim dijelovima teksta natpisa, te iznosi vlastiti prijedlog čitanja teksta, ponešto poetičniji od ostalih i to na način da iskorištava gotovo sve ulomke sa Ivekovićeva crteža.[134]

Rapanić Željko je još jedan u nizu istraživača ovog jedinog sačuvanog vladarskog epitafa na ovim područjima, koji nastoji kompromisno spojiti sva dotadašnja čitanja u jedno, te tako nudeći vlastito rješenje. Rapanić je iz formulacije: „mater fit pupillorum tutorque

[131] Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996. Str. 132.
[132] Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj dinastiji.“ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13, 1 (1914). Str. 53.
[133] Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“. *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982). Str. 221.
[134] Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985). Str. 29.

viduarum“, u prijevodu na hrvatskom „postade i majkom siročadi i zaštitnicom udovica“, uočio puno više od lijepih riječi koji ukazuju na dobrotvornu narav pokojnice, vidjevši u toj formulaciji pokazatelj nekih nasljednih normi bizantskog prava i zakonodavstva na područjima Hrvatske države u X. i XI. stoljeću.[135] Pored Rapanića, tu su Vedrana Delonga i Mirjana Matijević-Sokol, koje donose pregled dotadašnjih čitanja, kao i svih ustanovljenih odlika epitafa.

Unatoč brojnim istraživanjima epitafa kraljice Jelene, nažalost i danas kada je prošlo preko 120 godina od njegova otkrića, ne može se sa sigurnošću utvrditi izgled izvornoga teksta. No, iako je dosadašnjim sastavljanjem i analiziranjem pronađenih fragmenata, ustanovljeno jedno pravo bogatstvo podataka za hrvatsku povijest, ostavljeno je prostora nekim novijim potencijalnim arheološkim istraživanjima, za neke nadolazeće generacije povjesničara, koji će konačno, nadajmo se, odgonetnuti sve „zagonetke“ i otkriti tajne epitafa koje je nama na čuvanje ostavila kraljica Jelena Slavna.

[135] Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987. Str. 144.

6. Literatura

1. Arhiđakon, Toma. *Historia Salonitana (Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika)*. Split: Književni krug Split, Biblioteka Knjiga Mediterana, 2003.
2. Bulić, Frane. „Nadgrobni natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, 1 (1898): 19-24.
3. Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene*“. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901): 201-227.
4. Bužančić, Radoslav. „Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37, (1997): 57-97.
5. Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
6. Delonga Vedrana, Jakšić Nikola, Jurković Miljenko. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.
7. Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene u Solinu*. Split: Arheološki muzej, 1999.
8. Glavičić, Branimir. „Hrvatski latinizam“. U: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost*, sv. II., (ur. Eduard Hercigonja) str. 402-420. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.
9. Gunjača, Stjepan. „Uz proslavu tisućite obljetnice natpisa na sarkofagu kraljice Jelene u Solinu (976-1976).“ *Kulturna baština* 5-6, (1976): 3-8.
10. Jurković, Miljenko. „Crkve s westwerkom na Istočnom Jadranu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, 1 (1986): 61- 85.
11. Katić, Lovre. *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*. Zagreb: JAZU, 1955.
12. Knezović, Pavao. „Ranosrednjovjekovni latinitet“. U: *Hrvatska u doba kneza Branimira. Zbornik radova,* (ur. Šime Batović, Mirko Valentić, Mile Marić) str. 173-194. Zadar, 2002.
13. Marasović, Tomislav. „Starohrvatski Solin : položaj i značaj u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 85, (1992):59-72.

14. Matijević Sokol, Mirjana. „Latinski natpisi“. U: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost,* sv. I., (ur. Ivan Supičić) str. 239-256. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1997.

15. Matijević Sokol, Mirjana. „Latinska epigrafička baština“. U: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost,* sv. II., (ur. Eduard Hercigonja) str. 105-125. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2000.

16. Matijević Sokol, Mirjana. „Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene“. *Tusculum* 10, (2017): 77-92.

17. Matijević Sokol, Mirjana, Sokol, Vladimir. „Quedam Helena regina…“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/XLIII, (2000.): 415-431.

18. Müller, Werner, Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 2: Povijest graditeljstva od romanike do sadašnjosti*. Zagreb: Golden marketing, 2000.

19. Nikolić, Zrinka. *Rođaci i bližnji. Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku.* Zagreb: Matica Hrvatska, 2003.

20. Nikolić, Zrinka. „Madijevci: Primjer obitelji dalmatinske gradske elite u desetom i jedanaestom stoljeću“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 23, (2005): 1-24.

21. Oreb, Franko. „Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj povijesti po izvješćima onodobnoga tiska“. *Tusculum* 2, 1 (2009): 205-212.

22. Piteša, Ante. „Gospin Otok u Solinu“. U: *Starohrvatski Solin*, (ur. Emilio Marin) str. 121-130. Split: Arheološki muzej, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, 1992.

23. Rapanić, Željko. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1933-1965, (1971): 271-314.

24. Rapanić, Željko. *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali*. Zadar: Hrvatsko arheološko društvu; Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1976.

25. Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987.

26. Rapanić, Željko. *Solin u starohrvatsko doba: Kulturno- povijesni vodič 2*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

27. Rapanić, Željko. „Ponovo o epitafu kraljice Jelene“. *Opuscula arheologica* 23-24, (1999-2000): 309-315.

28. Rendić- Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“. *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982): 219-231.

29. Suić, Mate. „Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 14 (1985): 15-39.
30. Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1991.
31. Šišić, Ferdo. „Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji“. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 13, 1 (1914): 1-93.
32. Trogrlić, Marko; Duplančić, Arsen; Matijević, Mario. *Helena regina i Solin godine 1898.: Katalog izložbe u povodu 120 godina od otkrića crkve i nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene*. Split: Arheološki muzej: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2018.
33. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57070

7. Popis ilustracija

Slika 1: Rekonstrukcija i skica bazilika sv. Marije i sv. Stjepana od strane E. Dyggvea (https://dalmatinskiportal.hr/hrvatska/jelena/36436).
Slika 2: Jedna od prvih rekonstrukcija Frane Bulića epitafa kraljice Jelene iz 1898. (Bulić, Frane. „Nadgrobni natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, 1 (1898), str. 22).
Slika 3: Slika popunjenog napis od strane Frane Bulića iz 1901. godine u Izvještaju o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene (Bulić, Frane. „Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, 1 (1901), str. 220).
Slika 4: Crtež Ć. M. Ivekovića neiskorištenih fragmenata, iz oko 1900. godine (Rendić-Miočević, Duje. „Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene“. *Arheološki radovi i rasprave* 8, 9 (1982), str. 224).
Slika 5: Rekonstrukcija Jeleninog sarkofaga iz MHAS-a (foto: Željka Vuko).

Sažetak

U ljeto 1898. godine na Gospinom Otoku u Solinu, gradu bogate povijesti, sasvim slučajno su pronađeni temelji starohrvatske crkvice, što je potaknulo Društvo „Bihać“ na čelu s don Franom Bulićem da pokrenu arheološko istraživanje. U prvih nekoliko dana u atriju starohrvatske crkvice otkriven je sarkofag zajedno s fragmentiranim natpisom na kojemu se jasno čitalo ime Helena/Jelena. Sastavljanjem pronađenog natpisa, don Frane Bulić je sastavio tekst koji je pokazao da je zapravo riječ o nadgrobnom natpisu hrvatske kraljice Jelene kao i o jednom od najvažnijih otkrića za hrvatsku povijest općenito. Ovaj natpis ujedno je i potvrdio zapise Tome Arhiđakona, splitskog kroničara iz XIII. stoljeća, autora *Historie Salonitanae.* Naime, Toma Arhiđakon u XVI. poglavlju *Historie Salonitanae* spominje kraljicu Jelenu koja je obdarila i dala izgraditi crkve sv. Stjepana i sv. Marije od kojih su se u crkvi sv. Stjepana pokapali hrvatski kraljevi. Iako se Tomin zapis ovim pronalaskom pokazao kao vjerodostojnim, potaknuo je brojne polemike i neslaganja oko titulara i lokacije Jeleninih crkava.

Daljnjim detaljnim analizama od strane brojnih istraživača među kojima su i Ferdo Šišić, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić, Željko Rapanić, Vedrana Delonga, Mirjana Matijević Sokol i drugih, ponuđene su razne rekonstrukcije teksta epitafa u kojima je svima zajedničko da je kraljica Jelena bila supruga kralja Mihajla Krešimira II., a majka kralja Stjepana Držislava te da je pokopana 976. godine. Ovim kapitalnim arheološkim otkrićem razjašnjena su brojna pitanja vezana uz doba hrvatskih kraljeva, te je upravo uz pomoć ovog epitafa Ferdo Šišić, znameniti hrvatskih povjesničar, razriješio genealogiju hrvatskih vladara. Pored toga, neosporni značaj ovog epitafa krije se i u činjenici da su u njemu navedeni svi kontrolni elementi datuma, što je prava rijetkost, a epitaf kraljice Jelene je ujedno i jedini među hrvatskim kamenim spomenicima, na kojem se nalaze crkvena imena kao vladarski antroponimi. Unatoč trima arheološkim istraživanjima iz 1898., 1930. i 1972., te brojnim stručnim analizama pronađenih fragmenata, do danas su otvorena brojna pitanja u vezi samog natpisa ali i takozvanih Jeleninih crkava, te se i dalje ne može sa sigurnošću utvrditi izvorni tekst epitafa kraljice Jelene, što ostavlja prostora novim generacijama istraživača.

Ključne riječi: Gospin Otok, kraljica Jelena, X. stoljeće, epitaf, crkva sv. Stjepana, crkva sv. Marije

THESIS TITLE

Abstract

In the summer of 1898, the foundations of an old Croatian church were found by chance on Our Lady's Island in Solin, which prompted the Bihać Society, led by Don Fran Bulić, to launch archaeological research. In the first few days, a sarcophagus was discovered in the atrium of an old Croatian church, along with a fragmented inscription that clearly read the name Helena/Jelena. By compiling the found inscription, don Frane Bulić compiled a text which showed that it was in fact a tombstone inscription of the Croatian Queen Jelena as well as one of the most important discoveries in Croatian history in general. This inscription also confirmed the records of Thomas the Archdeacon, a chronicler from Split from the 13th century, and the author of *Historie Salonitanae*. Namely, Thomas the Archdeacon in Chapter XVI of the *History of Salonitanae*, mentions Queen Helen who endowed and had build the churches of St. Stephen and St. Mary, of whom in the church of St. Sthepan was burial place of Croatian kings. Although Toma's record proved to be credible with this discovery, it provoked numerous controversies and disagreements about the title and location of Jelena's churches.

Further detailed analyzes by numerous researchers, including Ferdo Šišić, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić, Željko Rapanić, Vedrana Delonga, Mirjana Matijević Sokol and others, offered various reconstructions of the text of the epitaph in which all had in common that Queen Helen was a wife of King Mihajlo Krešimir II, and mother of King Stjepan Držislav and that she was buried in 976. This capital archeological discovery clarified numerous issues related to the time of Croatian kings, and it was with the help of this epitaph that Ferdo Šišić, a famous Croatian historian, resolved the genealogy of Croatian rulers. In addition, the undeniable significance of this epitaph lies in the fact that it lists all the control elements of the date, which is a real rarity, and the epitaph of Queen Helen is also the only Croatian stone monument, which contains church names as ruling anthroponyms. Despite three archeological excavations from 1898, 1930 and 1972, and numerous expert analyzes of the found fragments, a lot of questions have been opened to this day regarding the inscription but

also the so-called Helen’s churches, and the original text of the queen's epitaph cannot be determined with certainty, which leaves room for new generations of researchers.
Keywords: Our Lady’s Island, Queen Jelena, 10th century, epitaph, Church of St. Stephan, Church of St. Mary

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Željka Vuko, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja prvostupnice povijesti i povijesti umjetnosti, izjavljujem da je ovaj završni/diplomski rad rezultat isključivo mojega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio završnoga/diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnoga/diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 24. rujna 2021.

Potpis

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA U SPLITU

Student/Studentica: Željka Vuko

Naslov rada: Epitaf kraljice Jelene – stanje dosadašnje istraženosti

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Vrsta rada: Završni rad

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Doc. dr. sc. Tonija Andrić

Sumentor/Sumentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): /

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Doc. dr. sc. Ivan Basić, doc. dr. sc. Ivan Matijević

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanoga završnoga/diplomskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) u otvorenom pristupu

b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a

c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: Split, 24. rujna 2021.

Potpis studenta/studentice: